

PAPER DETAILS

TITLE: MUHYIDDIN IBNÜ`L-ARABÎ`NIN SAM TASAVVUF DÜSÜNCESINE TESİR KANALLARI VE
MESHUR TAKİPÇİLERİ

AUTHORS: Abdulcebbar KAVAK

PAGES: 51-73

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/264324>

MUHYİDDİN İBNÜ'L-ARABÎ'NİN ŞAM TASAVVUF DÜŞÜNCESİNE TESİR KANALLARI VE MEŞHUR TAKİPÇİLERİ

MUHYI-DIN IBN-AL'ARABI'S WAYS OF EFFICIENCY ON THE SUFISTIC THOUGHT OF DAMASCUS AND HIS KNOWN FOLLOWERS

Abdulcebbar KAVAK

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi
Ağrı-Türkiye
akavak@agri.edu.tr

Atıf gösterme: Kavak, A. (2016). Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Şam Tasavvuf Düşüncesine Tesir Kanalları ve Meşhur Takipçileri, *Universal Journal of Theology*, 1 (1), 51-73.

Geliş Tarihi:
27 Kasım 2016
Değerlendirme Tarihi:
28 Kasım 2016
Kabul Tarihi:
24 Aralık 2016

© 2016 UJTE.
Tüm hakları saklıdır.

Öz: Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), tasavvufî düşünce alanındaki yorumları ile XIII. asırdan beri adından bahsedilen seyyah bir sûfidir. Tasavvufun kurumsallaşmasıyla beraber İslam dünyasında yaygınlaşan farklı tarikat mensuplarını etkileyen İbnü'l-Arabî, kendisi için kullanılan Şeyh-i Ekber lakabıyla tarikatlar üstü saygın bir konum elde etmiştir. Hayatının son döneminde yerleştiği Şam, en yaygın eserlerinden “Fusûsü'l-Hikem”i kaleme aldığı ve “el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye” ye de son şeklini verdiği önemli bir merkez olmuştur. Şam'ın tasavvufî hayatında bıraktığı derin izlerin etkisi, günümüze kadar devam etmiştir. İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki tanınmış takipçileri arasında Afîfüddin et-Tilimsânî (ö. 690/1291), Abdülğanî en-Nablusî (ö. 1143/1731), Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî (ö. 1275/1858), Muhammed el-Hânî (ö. 1279/1862), Emîr Abdülkadir el-Cezayirî (ö. 1300/1883) yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Şam, Tasavvuf Felsefesi, Abdülğanî en-Nablusî, Muhammed el-Hânî, Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî, Emîr Abdülkadir el-Cezayirî*

Abstract: With his interpretations and opinions in the field of sufistic thought since the XIII th century, Muhyi-Din İbn-al'Arabi (d. 638/1240) is a traveller sufist about whom a lot has been said. With the institutionalization of sufism, Ibn-al'Arabi, who affected different members of sects that became widespread in Islamic World, had a respected position over sects with the nickname Shaikh al-Akbar used for him. Damascus, where he settled in the last period of his life, became an important center in that he published one of his common works called “Fusûs al-Hikam and shaped “al-Futûhâtü'l-Makkiyya. The deep impacts of Damascus in his sufistic life are stil observable. Afîfuddin at-Tilimsânî (d. 690/1291), Abdulganî an-Nablusî (d. 1143/1731), Ahmad b. Sulayman al-Arvâdî (d. 1275/1858), Muhammad al-Khânî (d. 1279/1862), Emîr Abdulqadir al-Cazayirî (d. 1300/1883) are among the most known pursuers of Ibn-al'Arabi in Damascus.

Keywords: *Muhyi-Din İbn-al'Arabi, Damasqus, Abdulganî an-Nablusî, Muhammad al-Khânî, Ahmed b. Sulayman al-Arvâdî, Emîr Abdulqadir al-Cazayirî*

1. Giriş

Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) eserlerinde ortaya koyduğu düşünceleriyle İslam toplumunda var olan tasavvufî düşünceye farklı bir yorum ve yeni bir bakış açısı getiren seyyah bir sûfidir. Çocukluğundan itibaren yetiştği zengin ilmî ve tasavvufî ortam onun kişiliğinde etkili olurken,

seyahatleri sırasında karşılaştığı farklı kişi ve çevreler,¹ düşünce dünyasının gelişiminde önemli tecrübeler olarak yerini almıştır. Bütün bunlarla beraber o, savunduğu fikir ve düşüncelerinin büyük bir kısmını maddi tecrübelerden çok keşif ve müşahedeye dayandırmaktadır.²

İbnü'l-Arabî, yaşadığı döneme kadar teraküm eden İslam tasavvuf kültürünü iyi okumuş, Gırnata ve Kurtuba'da ikamet ettiği³ yıllarda batıdaki mistik anlayış ve felsefî bakış açısını da öğrenme fırsatı bulmuştur. Elde ettiği bu bilgi ve tecrübeleri de metafizik alanındaki girift bazı hususların yorumunda kullanmıştır.

İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde ortaya koyduğu düşünceleri, İslam dünyasında bir döneme damgasını vuran felsefî eserlerin tercüme edilmesi faaliyetlerinin ve batıdan ithal edilen bazı görüş ve kavramların ötesinde yeni ve özel bir bakış açısı geliştirdiğini göstermektedir. Bu durum İbnü'l-Arabî'yi hem batılı düşünür ve felsefecilerden, hem de onların görüşlerini benimseyen bazı Müslüman aydınlardan ayıran önemli bir noktadır. Onun ontolojiden epistemolojiye, astrolojiden ilm-i hurûfa, ahlaktan psikolojiye kadar metafiziğin hemen her alanında serd ettiği görüşler,⁴ getirdiği yorumlar ve kullandığı bazı yeni kavramlar, ilmiye ve sûfiye sınıfları arasında tartışma konusu olmuştur. Onun görüş ve düşüncelerini benimseyen ve lehinde eser telif eden onlarca şahsiyetin yanında, aleyhinde yazanlar da bulunmaktadır.⁵ İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi kendisiyle bizzat görüşüp düşünce dünyasının zenginliğini takdir edenlerin⁶ yanı sıra İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi vahdet-i vücûd başta olmak üzere onun bazı düşüncelerinin Rafizîlerinkiyle örtüştüğünü belirterek⁷ tenkit edenler de olmuştur.

Fikir ve düşünceleriyle Müslüman aydınlar arasında tartışma yaratan İbnü'l-Arabî, aynı zamanda geride bıraktığı tasavvufî düşünce mirasıyla İslam dünyasındaki farklı fikir, mezhep ve meşreplere mensup şahsiyetlerin ortak paydası olmayı başaran ender şahsiyetlerden biridir. Sûfî Sadreddin Konevî (ö. 673/1274)'yi, işrâkî Kutbeddin Şîrâzî (ö. 710/1311)'yi ve şîî Molla Sadra (ö. 1050/1640)'yı müşterek bir zeminde bir araya getirebilmesi onun bu özelliğine örnek olarak verilir.⁸

İbnü'l-Arabî'nin düşünceleri Ekberîyye Mektebi'nin temellerini oluşturmuştur. Bununla beraber onun görüşlerinin ilk günden itibaren sistematik ve tek yazılı kaynaktan yayıldığı düşünülmemelidir. Onun görüş ve düşünceleri önce en yakınındaki talebeleri tarafından tedvin ve tasnife tabi tutulmuş ve yazılı olarak da istifade edilebilecek bir formata büründürülmüştür. Bu ameliyede ilk adımı atan ve İbn Arabî Mektebinin tabiri caizse temel taşlarını dikenler, baş talebeleri olan İbn Sevdekin (ö. 646/1248), Sadreddin el-Konevî (ö. 673/1274) ve Affüddin et-Tilimsânî (ö. 690/1291) olmuş ve onları Fahrüddin el-İrakî (ö. 688/1289), Saîdüddin el-Fergânî (ö. 699/1300), Müeyyedüddin el-Cendî (ö. 700/1300), Abdürrezzâk el-Kâşânî (ö. 731/1330) ve Dâvûd el-Kayserî (ö. 751/1350) takip etmişlerdir.⁹

İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf felsefesi alanındaki düşünceleri, Kuzey Afrika'dan İran'a, Anadolu'dan Hicaz'a kadar geniş bir coğrafyada Müslümanlar arasında etkili olmuştur. Onun diğer din mensupları üzerinde de etkili olduğu belirtilir. Buna örnek olarak da onun Yahudi mistisizmi özellikle

¹ İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed et-Tâî, *Şerhu risâleti rûhi'l-kuds fî muhâsebeti'n-nefs*, şerh. Mahmud Mahmud el-Gurâb, Matbaatu Nadr, Dimâşk 1994, s. 49, 96-132; Abdülbaki Miftâh, *Buhûs havle kütübi ve mefâhîmi's-Şeyhi'l-Ekber Muhyiddin ibni'l-Arabî*, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011, s. 12-14.

² İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *Fusûsu'l-hikem*, haz. Ebü'l-Âlâ Affî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts., s. 47; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, tahk. Osman Yahya, takdim İbrahim Medkûr, Kahire: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1985, I, 44-45.

³ Mahmut Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA*, 1999, XX, 494.

⁴ Mahmud Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, İstanbul: Sufi Kitap, 2013, s. 74.

⁵ İbnü'l-Arabî'nin lehinde ve aleyhinde eser telif edenler hakkında geniş bilgi için bk. Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-meğâribe fî bilâdi's-Şâm*, Dimâşk: Dâru't-Talâs, 1989, s. 179-183; Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fî htiyâri'l-ehakk*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Kabalcı Yay., 2008, s. 187-188.

⁶ Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", XX, 494.

⁷ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-turâsil Arabî, 1988, s. 473

⁸ Seyyid Yahya Yesribî, *Felsefe-i İrfan*, Kum: Merkez-i İntişârât Defter-i Tebliğât-ı İslamî Havzâ-i İlmiye-i Kum, 1377, s. 92; Mahmud Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, İstanbul: Sufi Kitap, 2013, s. 181-182.

⁹ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s. 80.

Kabbalizm'in doğuşundaki tesirleri verilmektedir. Ayrıca Cusali Nicholas, Emanuel Swedenborg, Raymond Lulle ile Dante (ö. 721/1321) ve Spinoza (ö. 1087/1677)¹⁰ üzerindeki dolaylı tesirleri¹¹ ise onun Batı toplumunda da tanındığının açık göstergeleridir.

İslam dünyasında en çok seyahat ettiği bölgelerin başında Anadolu gelmektedir. İbnü'l-Arabî'nin bir mektebe dönüşen fikirlerinin Anadolu'da özellikle Konya ve çevresinde yoğunlaşması dikkat çekicidir. Bunda Moğolların baskıları sonucu doğudan batıya doğru gerçekleşen hareketlilik ile Endülüs'ün zayıflamasıyla batıdan doğuya yönelen entelektüel göç sebebiyle Anadolu'da Konya ve etrafındaki şehirlerin birer bilim ve düşünce merkezi haline gelmesi etkili olmuştur.¹²

İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerinin etkili olduğu merkezlerden biri de hiç şüphesiz Şam'dır. İbnü'l-Arabî'nin hayatının son dönemini geçirdiği bu şehir, ilmiye ve sufiye sınıfına mensup çok sayıda tanınmış şahsiyetin barındığı,¹³ toplumsal ve kültürel hayatın canlı olduğu bir merkez olmuştur. İbnü'l-Arabî'nin savunduğu tasavvufî düşünceler hayatta iken Şam'da yankı bulmuş ve etkisi ölümünden sonra talebeleri ve yazılı eserleriyle devam etmiştir.

I. İbnü'l-Arabî'den Önce Şam'da Tasavvufî Hayat

Şam,¹⁴ binlerce yıllık tarihi geçmiş, onlarca devlet ve hanedanın yönetiminde kalması¹⁵ ve farklı din ve mezheplerin bir arada yaşadığı çok kültürlü yapısıyla¹⁶ doğu ve batı medeniyetlerinin buluşma noktası olmuştur. M.S. VII. asrın ilk yarısında Müslümanların bölgeyi fethetmeleriyle¹⁷ başlayan yeni dönemde ise, Şam'ın toplumsal yapısı ve kültürel dokusu değişmeye başlamıştır. Şam'daki bu dinî ve kültürel çeşitlilik din ve mistisizm açısından binlerce yıllık tecrübenin günümüze ulaştırılması anlamını taşımaktadır.

Şam'ın tasavvufî geçmişi içinde zühd ve takva hususlarında özlü sözlerine yer verilen ve Şam'daki toplumsal yaşamda artan lüks ve rehaveti tenkit eden sahabî Ebu'd-Derdâ'nın ayrı bir yeri vardır.¹⁸ Onun bu tavrı kendisinden sonra gelen pek çok sûfîyi etkilemiştir. Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830) ve talebeleri Ahmed b. Ebî'l-Havârî ve Ahmed b. Âsım el-Antâkî ile Ebû Abdillâh b. Cellâ ve Feth el-Mevsilî gibi sûfilerin Şam Mektebine mensup oldukları bilinmektedir.¹⁹

Hicri III. asırdan itibaren etkili olmaya başlayan tasavvuf mektepleri sonrası Şam'da sûfî şahsiyetlerin sayısında artış görülmüş ve bu durum tasavvufun kurumsallaşmasına kadar bu minvalde devam etmiştir. Hicri IV. ve V. asırlarda isimlerine en çok rastlanan sûfiler içinde; Ebûbekir Muhammed b. İbrahim b. Ya'kûb es-Sûsî (ö. 386/996), Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Alevî (ö. 395/1004), Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan es-Sûfî (ö. 407/1016), İsmail b. Muhammed el-Berzî (ö.

¹⁰ Vahdetü'l-Vücûd konusunda İbnü'l-Arabî ile Spinoza arasında ortak yönlerinin bulunduğu ifade edilir. Bk. İbrahim Beyyûm Medkûr, "Vahdetü'l-Vücûd beyne İbn Arabî ve Spinoza", *el-Kitâbu't-tizkârî Muhyiddini 'bni'l-Arabî*, Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1969, s. 367.

¹¹ Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", XX, 513.

¹² Ekrem Demirli, *Tasavvufun Altın Çağı*, İstanbul: Sufi Kitap, 2015, s. 17.

¹³ Ali Ahmed, s. 166-188; Ahmed Şamih el-Hamîd el-Anzî, *el-Hayâtü'l-fikriyye fi'l-asri'l-Memlûki's-sânî fi Mısır ve Şâm ve'l-Hicâz*, Dimaşk: Menşûrâtü'l-Hey'eti'l-Âmmeti's-Sûriyye Li'l-Küttâb, 2010, s. 298-308.

¹⁴ Şâm, Yunanlılar tarafından "Suriye", Araplar tarafından ise "Bilâdü's-Şâm" olarak adlandırılmıştır. Bk. Hüseyin Atvân, *el-Cuğrâfiyyetü'l-târîhiyye li bilâdi's-Şâm*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987, s. 19.

¹⁵ Muhammed Kürd Ali, *Dimaşk Medînetü's-sihr ve's-Şi'r*, Dimaşk: Dâru'l-Fkr, 1984, s. 11; Ahmed İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, Kahire: my., 1984, s. 37-67;

¹⁶ Philip K. Hitti, *Târîhu Suriye ve Lübnan ve Filistin*, çev. Corc Haddâd, Abdülkerim Rafik, takd. Cebrail Cebbûr, Beyrut: Dâru's-Sakâfe, ts., I, 61-286; Hasan Zeki Savvâf, *Dimaşk Akdemu Asime fi'l-'Alem*, Dimaşk: Dâru'l-Kütaybe, 2004, s. 427-430.

¹⁷ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut: Dâru Sadır, 1992, II, 139-142; Muhammed Kürd Ali, *Dimaşk Medînetü's-sihr ve's-Şi'r*, s. 13; Hitti, II, 9-14;

¹⁸ Ebu'd-Derdâ, Şam halkına hitaben : "Utanmıyor musunuz? Yiyemeyeceğiniz malı biriktiriyor, içine oturamayacağınız binalar yapıyorsunuz. Ulaşamayacağınız emeller taşıyorsunuz." diye onları kinamıştır. el-İsfâhânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetü'l-Evliya*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988, I, 213.

¹⁹ Ebû'l-Alâ Afîfî , *et-Tasavvuf es-sevretü'r-rûhiyye fi'l-İslâm*, Dâru's-Şa'b, Beyrut t.s., s. 94-95; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 114-115.

415/1024), Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hüseyin el-Mukri' (ö. 448/1056), Ebû Muhammed Abdülaziz ed-Dimaşkî (ö. 466/1073), Ebû İshak İbrahim b. Ali (ö. 471/1078), Ebû Ali Hasan b. Muhammed es-Sâvî (ö. 488/1095), Sehl b. Bişr el-İsferâyînî (ö. 490/1096) yer almaktadır.²⁰

Fatımîlerin tasavvufî hareketleri kendi varlık ve çalışmaları açısından tehlikeli görmeleri dolayısıyla gelişmesine pek sıcak bakmadıkları ifade edilir.²¹ Bu sebeple Fatımîler döneminde Şam ve çevresinde tasavvufî etkinliklerin diğer bölgelere göre daha zayıf olduğu söylenebilir. Fakat Memlükler ve özellikle Eyyûbiler dönemlerinde Şam, tasavvufî kurumlar ve faaliyetler açısından altın çağını yaşamıştır.

Eyyûbiler Şam'ın hâkimiyetini elde ettikten sonra²² buralarda çok sayıda medrese, hâneka ve zaviye açmışlardır. Bu sayede bir taraftan İslamî ilimleri öğretecek âlimlerin sayısını arttırırken,²³ diğer taraftan tasavvufî hayatın canlanması için sûfleri destekleyerek faaliyetlerini teşvik etmişlerdir. Selahaddin Eyyûbî'nin, Şam bölgesine yaptığı seyahatler sırasında bölgenin tanınmış sûflerini ziyaret ettiği bilinmektedir.²⁴

Tasavvufun kurumsallaşmasıyla beraber en yakın Irak, Anadolu ve Kuzey Afrika'da ortaya çıkan tarikatların Şam'da etkileri görülmeye başlanmıştır. Bu meyanda erken dönemde Şam'da faaliyetleri görülen tarikatlar içinde Bağdat merkezli ortaya çıkan Kadiriyye ve Sühreverdiyye tarikatları ile Anadolu'da Mevleviyye ve Kuzey Afrika'da Şâziliyye tarikatları sayılabilir. Şam'ın gerek Anadolu gerekse Kuzey Afrikalı hacı adayları ile ilmî ve tasavvufî eğitim almak üzere buralardan Bağdat ve Hicaz'a seyahat edenlerin yol güzergâhında bulunan bir ilim, kültür ve ticaret bölgesi oluşu, orada tasavvufî hareketler için de uygun bir zemin oluşturmuştur.

Şam'da faaliyetleri görülen tarikatların başında Kadirîlik gelmektedir. Bu tarikat Abdülkadir Geylanî'nin hayatında Bağdat'ta etkili olmuş ve onun öğretileri halife ve mensupları yoluyla İslam dünyasına yayılmaya başlamıştır. Abdülkadir Geylanî'nin çocuklarından Şeyh Ebûbekir Abdülaziz (ö. 602/1205) Kudüs'ü ziyaret maksadıyla Şam bölgesine gelmiş ve Askalan'da Haçlılarla yapılan cihada katıldıktan sonra 580/1185 yılında Musul'a doğru yola çıkmıştır.²⁵ Şeyh Ebûbekir Abdülaziz'in Şam'a geldiği dönemde tarikat neşri hususunda ne tür faaliyetlerde bulunduğu bilinmemektedir. Fakat onun Kadiriyye tarikatının kurucusunun oğlu ve halifesi olması münasebetiyle kısa süreli de olsa Şam'da bulunması, Abdülkadir Geylanî ve tarikatının oradaki sûfî çevrede tanınması açısından önemli bir adım olduğunu düşünüyoruz. Şeyh Ebûbekir Abdülaziz'den sonra Musul'un Sincar bölgesinde ikamet eden torunlarından Şemsüddin Muhammed el-Ekhal b. Şerşik (ö. 739/1339)'in faaliyetlerinden bahsedilir. Şeyh Muhammed el-Ekhal, hac seyahatleri sırasında uğradığı Şam ve Haleb bölgelerinde Kadiriyye tarikatının neşriyle de uğraşmıştır. Şeyh Muhammed, çok sayıda kişiye Kadirî hırkası giydirek onları Şam'da tarikat neşri için görevlendirmiştir.²⁶ Şeyh Ebûbekir Abdülaziz ve torunlarından Şeyh Muhammed el-Ekhal dışında Şam'da Kadirîliği yayan şahsiyetler içinde, Ebû Abdillâh Muhammed el-Betâihî ve talebesi Ebû Muhammed Abdullah b. Osman el-Yunînî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Ba'albekî, Ebûl-Ferec Abdurrahman b. Bekâ, Ebû Abdilmelik Zeyyâl b. Ebi'l-Maâlî el-İrakî ve oğlu Ebu'l-Ferev Abdülmelik ve Ebu'l-Ferec Abdurrahman el-Ensârî ve Muhammed Samadî ed-Dimaşkî

²⁰ Muhammed Hüseyin Mehâsine, *Târîhu Medîneti Dimaşk Hilâle'l-Hükmi'l-Fatimî*, Dimaşk: el-Evâil li'n-Neşri ve't-Tevzî' vel-Hademâtî't-Tibâiyye, 2001, s. 296-298.

²¹ Mehâsine, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, s. 298.

²² Said Abdülfettah Âşûr, *Mısır ve 'Ş-Şâm fî asri'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts., s. 317-318.

²³ Selahaddin Eyyûbî döneminde sadece Dimaşk'taki fakih sayısının 600 kişi olduğu ve hepsinin masraflarını bizzat kendi hazinesinden karşıladığı ifade edilir. Bk. M. Kürd Ali, *Dimaşk Medînetü's-sihr ve 'Ş-Şî'r*, s. 103.

²⁴ Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğâribe*, s. 171.

²⁵ et-Tâdefî, Muhammed b. Yahya, *Kalâidü'l-cevâhir fî menâkibi Abdilkadir*, Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1956, s. 45; Abdülkerim Müderris, *Binemâleyi Zanyârân*, Tahran: Ânâ Yay., 1389, s. 49.

²⁶ et-Tâdefî, *Kalâidü'l-cevâhir*, s. 53.

yer almaktadır.²⁷ Şam'da Kadiriyye dışında faaliyet gösteren tarikatlar içinde Sühreverdiyye²⁸, Şâziliyye²⁹ ve Mevleviyye'den³⁰ bahsetmek gerekir.

Anadolu, Irak ve Mısır kökenli diğer bazı tarikatların İbnü'l-Arabî sonrasında Şam'da faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Bunlardan Bektaşîyye, Rifâiyye, Bedevîyye, Dusûkiyye ve Reşîdiyye,³¹ Şam'ın tasavvufî hayatında ağırlıkları olan tarikatlardır.

Sahip olduğu zengin toplumsal ve kültürel yapısıyla Şam, asırlar boyu İslam dünyasının farklı bölgelerinden ilmiye ve sûfiye sınıflarına mensup çok sayıda aydın şahsiyeti cezbetmeyi başarmıştır.³² Bunlar arasında İbnü'l-Arabî'nin ise farklı bir yeri vardır.

II. İbnü'l-Arabî'nin Şam'ın Tasavvufî Hayatına Tesirleri

Eski çağlardan beri bir taraftan imar faaliyetleri, diğer taraftan ilim, sanat ve kültürel alanlarda canlı bir toplumsal yapıya sahip olan Şam,³³ bu uzun süreçte çok sayıda dinî ve tasavvufî hareketlere de ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Hicaz ve Irak bölgelerinden gelen Müslüman aydınların Şam'ın bu köklü toplumsal yapısından etkilendikleri gibi içlerinden bazılarının Şam toplumunu etkiledikleri de olmuştur.³⁴ Tasavvufî düşüncesiyle İslam dünyasının hemen her yerinde tartışmalara sebep olan İbnü'l-Arabî, Şam'ın tasavvufî hayatında iz bırakan şahsiyetler arasında ilk sıralarda yer alır.

Şam, İbnü'l-Arabî'nin gençlik döneminden beri metafizik alanda temellendirmeye çalıştığı tasavvufî düşüncelerini olgunlaştırdığı ve eserlerini gözden geçirerek nihâî şeklini verdiği yerdir. Eyyûbî ve Selçuklu hükümdarlarıyla görüşen, onlardan saygı ve himaye gören³⁵ İbnü'l-Arabî'nin, Şam'ı niçin tercih ettiği hususunda birden çok neden sayılabilir. Burada İbnü'l-Arabî hakkında ileri sürülen bir iddianın da Şam'ı tercih etme sebebini açıklayıcı olduğunu belirtmeliyiz. O da İbnü'l-Arabî'nin, tıpkı Abdülkadir Geylanî'nin Kadiriyye ve Ahmed er-Rifâî'nin Rifâiyye tarikatlarını

²⁷ Sadık Vicedânî, *Tomâr-ı Turuk-ı 'Alîyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338, II, 65, ; Güner, *Abdülkadir Geylânî*, s. 337-338.

²⁸ Şam'daki tarikatlar içinde Sühreverdiyyenin adı geçmekle beraber bu tarikatın Şam'daki faaliyetleri hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Tarikatın temelini atan Ebu'n-Necib es-Sühreverdi (ö. 563/1168), 558/1163 yılında Beyt-i Makdis'i ziyaret maksadıyla Şam'a gelmiş fakat Haçlılarla devam eden savaş sebebiyle bu ziyaretini gerçekleştirememiştir. Ebu'n-Necib es-Sühreverdi bir müddet Şam'da hadis tedrisâtı ve va'z ve nasihatle meşgul olduktan sonra Bağdat'a geri dönmüştür. Vassâf, daha sonraları Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdi (ö. 632/1234)'nin halifelerinden İranlı şair Şeyh Sa'dî Şîrâzî (ö. 691/1292)'nin ömrünün büyük bir kısmını Irak ve Şam'da geçirdiğinden bahsetmekle beraber,²⁸ onun Şam'da tarikat neşriyle ilgili faaliyetlerine değinmemektedir. Bk. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 284, 287.

²⁹ Şam'da yaygın olan tarikatlardan Şâziliyye (Ahmet Murat Özel, “Şâziliyye”, *DİA*, 2010, Cilt: XXXVIII, s. 387) mensupları ise İbnü'l-Arabî'nin vefatından sonra Şam'da faaliyet göstermeye başlamışlardır. Şam'da farklı dönemlerde isimlerinden bahsedilen Şâziliyye tarikatı kollarından Ebû Zekerîyâ Yahya b. Şerefüddin en-Nevevî (ö. 670/1271)'ye nispet edilen “Neveviyye”, Şeyh Muhammed b. Ahmed el-Meknasî el-Mustarî'ye nispet edilen “Mustariyye”, Şihâbüddin Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Bernûsî el-Fâsî (ö. 899/1493)'ye nispet edilen “Zerrûkiyye”, Ebû Bekir el-Vefâ (ö. 909/1504)'ya nispet edilen “Bekriyye”, Seyyid Ali Nûreddin b. Yeşrût'a nispet edilen “Yeşrûtiyye”, Ebu'l-Abbas Ahmed el-Alevî (ö. 1357/1934)'nin halifesi Muhammed el-Haşimî (ö. 1381/1962) tarafından yayılan “Aleviyye” kolu tarikatın Şam ve çevresinde yayılmasında etkili olmuşlardır. (Şâziliyye tarikatı kolları için bk. Haririzâde, III, 120b, 218a-b; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 299; Mustafa Salim Güven, *Ebu'l-Hasan Şâzili ve Şâziliyye*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 307-318, 319-321, 323, 328, 354, 360.

) Bu kolları temsil eden şahsiyetlerden Şeyh Muhammed el-Haşimî'nin Şam'da açtığı tekke, Şâziliyye tarikatının Ortadoğu'daki en meşhur tekkesi olarak kabul edilmektedir. Bk. Güven, *Ebu'l-Hasan Şâzili*, s. 360.

³⁰ Mevleviyye tarikatı mensuplarının ise XVI. asırda Şam'da Mevlevihâne açılmasından sonra etkili olmaya başladıklarını belirtmek gerekir. Afyonkarahisar Mevlevihânesi şeyhi Abâpûş-i Velî (ö. 890/1485)'nin oğlu Divane Mehmet Çelebi (ö. 951/1544)'nin katkılarıyla Şam'da açılan Mevlevihâne, (Ş. Barihüda Tanrıkorur, “Mevleviyye”, *DİA*, 2004, XXVIII, s. 469) Mevleviyye tarikatının tanıtımında önemli bir rol üstlenmiştir.

³¹ Abdullah Hannâ, “Taharrükâtü'l-'Amme fi Dimaşk ve Haleb fi'l-karneyni's-sâmine 'aşere ve't-tâsi'a 'aşere”, *el-Mu'temeru'd-Düvelî es-Sânî li tarihi Biladi's-Şâm*, Câmi'atu Dimaşk, Dimaşk 1978, II, 517-518.

³² Bu aydın şahsiyetler içinde Afîfüddin Süleyman et-Tilimsânî (ö. 690/1291), Emîr Bedrüddin el-Endülüsî, İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Derviş Mustafa el-Bilbâsî (ö. 1172/1758), Taha b. Yahya el-Kürdî (ö. 1205/1790), Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî (ö. 1242/1827), İbn Abidin (ö. 1252/1836), Emîr Abdülkadir Cezayirî (ö. 1300/1883) gibi tanınmış âlim ve sûfiler yer almaktadır.

³³ R. Hartman, “Şam”, *MEB İA*, İstanbul 1979, XI, 298-299; Cengiz Tomar, “Şam”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 313-314; Abdüsselam Uluçam, “Şam(Mimari)”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 320-324; Savvâf, *Dimaşk Akdemu 'Asime*, s. 186-197.

³⁴ Hüseyin Atvân, *er-Rivâyetü't-târihiyye fi bilâdi's-Şâm fi'l-asri'l-Emevî*, yy: Dâru'l-Cil, 1986, s. 9.

³⁵ Miftâh, *Buhûs havle küttübi ve mefâhîmi's-Şeyhi'l-Ekber*, s. 15.

oluşturup yaydıkları gibi, kendi tarikatını temellendirip müntesip edinebileceği uygun bir vasat ve zemini yakalamak üzere kuzey Afrika'dan doğuya yöneldiğidir.³⁶ İbnü'l-Arabî bu iddiada belirtilen temel gayeye ulaştığı gibi fazlasını da elde etmiştir. Kanaatimizce Şam'ın, Kuzey Afrika'nın doğuya açılan kapısı olan Mısır ile Anadolu ve Irak coğrafyalarının ortasında yer alması ve Hicaz'a giden hac kabilelerinin yol güzergâhında bulunması, Şam'ın hâkimi olan el-Melikü'l-Muzaffer Bahâüddin Gâzî b. el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekir b. Eyyûb'un İbnü'l-Arabî'nin icâzetli talebesi olması³⁷ ve onu himâye etmesi ve çok kültürlü tarihi geçmişiyle Şam'ın İbnü'l-Arabî Mektebi için uygun bir toplumsal zemin oluşturabilecek bir yer olması, İbnü'l-Arabî'yi burada ikamete sevk etmiş olabilir.

İbnü'l-Arabî'nin seyahatleri sırasında zaman zaman Şam'a uğradığı bilinmektedir. 613-620/1217-1223 yılları arasında Halep'te ikamet etmeye başlayan³⁸ ve orada saygın bir yer edinen İbnü'l-Arabî, 620/1223 yılında Şam'a yerleşmiştir.³⁹ Şam'a geldiğinde malikânelerinde misafir kaldığı Benû Zeki ailesi, ömrünün sonuna kadar İbnü'l-Arabî'ye sahip çıkmış ve himaye etmişlerdir.⁴⁰ Bu aileden o dönem Şam kadılığı görevini yürüten Kâdî Ali Zeki'nin,⁴¹ İbnü'l-Arabî'ye sahip çıkmakla beraber fikirlerini benimseyip benimsemediği hususu belli değildir.

İslam dünyasının Haçlılar ve Moğol saldırıları sebebiyle sıkıntılı bir süreçten geçtiği⁴² bu dönemin olumsuz yansımaları, doğal olarak Şam'ı da etkilemiştir. Fakat Eyyûbîlerin Şam'da yaptırdıkları çok sayıda medrese ve zaviye ile canlanan ilmî ve tasavvufî hayat, pek çok Müslüman aydın için Şam'ı cazip bir merkez haline getirmiştir. Şam'da oluşan bu zengin ilmî ve tasavvufî ortamı iyi değerlendiren İbnü'l-Arabî'nin, düşüncelerini anlatmak için çok uygun bir fırsat yakaladığı söylenebilir.

Selçuklu ve Eyyûbî hükümdarlarına yakınlığı sebebiyle Anadolu ve Şam'da rahatlıkla seyahat etme imkânı bulması, İbnü'l-Arabî'ye her iki bölgedeki tasavvufî hayatı yakından görme ve ileri gelen mutasavvıflarıyla tanışma imkânı sağlamıştır. Şam'a yerleştikten sonra kendisini ziyaret eden Anadolu mutasavvıfları ile Şam'da yaşayan mutasavvıfları bir araya getiren İbnü'l-Arabî'nin, bu vesileyle düşüncelerine Anadolu ve Şam gibi iki önemli bölgede uygun entelektüel ortam oluşturduğu inkâr edilemez.

Tasavvuf felsefesi alanında ortaya attığı fikirler ve bu fikirleri açıklamak için kullandığı yeni kavramların anlaşılması ve yayılması için çok sayıda eser telif eden İbnü'l-Arabî, Şam'a yerleştikten sonra 627/1229 yılında başlıca eserlerinden *Fusûsu'l-Hikem*'i kaleme almıştır. Bu eserin Hz. Peygamber tarafından rüyada kendisine verildiğini belirten İbnü'l-Arabî'nin,⁴³ bu şekilde eserine kutsiyet atfederek hem daha rahat yayılmasını hem de muhtemel tenkit oklarından kurtulmayı hedeflediği ifade edilir.⁴⁴ Yine daha önce Mekke'de kaleme almaya başladığı *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eseri başta olmak üzere telîfâtının önemli bir kısmını Şam'da talebelerinin yardımıyla yeniden gözden geçirmiş ve son halini vermiştir.⁴⁵

³⁶ Taftazânî, "et-Tarikâtü'l-Ekberiyye", s. 296.

³⁷ Taftazânî, "et-Tarikâtü'l-Ekberiyye", s. 345.

³⁸ Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğâribe*, s. 174.

³⁹ ez-Zehabî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, tahk. Beşşâr Avvâd Mahmûd, Muhyî Hilal es-Serhân, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, XXIII, 48; eş-Şa'rânî, Abdülvahhâb, *el-Yevâkîf ve'l-Cevâhir fî beyâni akâidi'l-ekâbir*, Mısır: el-Matbaatü'l-Meymeniyye, 1306, I, 6; Gallâb, *el-Ma'rîfetü inde Muhyiddîn İbn Arabî*, s. 189; Miftâh, *Buhûs havle kütübi ve mefâhîmi 'ş-Şeyhi'l-Ekber*, s. 15.

⁴⁰ Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğâribe*, s. 174.

⁴¹ Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğâribe*, s. 174.

⁴² Miftâh, *Buhûs havle kütübi ve mefâhîmi 'ş-Şeyhi'l-Ekber*, s. 15.

⁴³ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, s. 47.

⁴⁴ Abbas Azzavî, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve gülâtü't-tasavvuf", *el-Kitâbu't-tizkârî Muhyiddini 'bni'l-Arabî*, Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1969, s. 135.

⁴⁵ Miftâh, *Buhûs havle kütübi ve mefâhîmi 'ş-Şeyhi'l-Ekber*, s. 15.

Şam'da bulunduğu süre zarfında daha önce adını duyan veya eserlerini okuyan çok sayıda âlim şahsiyet kendisini ziyaret etmiş ve sohbetlerine katılmıştır. Şam'a gelişiyle beraber eserleri aydın kesim arasında daha çok okunmaya başlamıştır.⁴⁶ Bununla beraber el-Melikü'l-Eşref el-Eyyûbî'nin ona gösterdiği saygı ve talebesi olarak gösterdiği ihtiram Şam'ın ilmiye sınıfına mensup ileri gelen şahsiyetlerinden bazılarını rahatsız etmiştir. İbnü'l-Arabî'ye karşı duyulan rahatsızlık, zamanla tenkit edilmesine neden olmuştur. Fakat bu olumsuz havaya rağmen Şam'ın köklü ailelerinden Benû Zeki'ye mensup Kâdî Ali Zeki onu malikanesine alarak himaye ederken, Şafîî baş kadısı Şemsüddin Ahmed el-Hûlî ona hizmette kusur etmemiştir. Şam'ın Maliki kadısı ise İbnü'l-Arabî'yi kızıyla evlendirerek ona daha yakın bir konumda vefatına kadar beraberliğini sıhriyet bağıyla sağlamlaştırmıştır.⁴⁷

Anadolu'dan gelen talebelerinden Sadreddin Konevî ve İbn Sevdekîn Şeyh-i Ekber'in vefatına kadar Şam'da yanında kalmış ve eserleri üzerinde çalışmışlardır.⁴⁸ İbnü'l-Arabî'nin Şam'da bulunduğu yıllarda ve sonrasında kendisi gibi Kuzey Afrikalı olan çok sayıda aydın şahsiyet Şam'a yerleşmiştir.⁴⁹

İbnü'l-Arabî ve Ekberîyye Tarikatı mensuplarının diğer tarikat mensupları gibi Şam'da halka yönelik bir irşad ve düzenli tekke faaliyetlerinden söz edilemez. Ekberîyye tarikatı veya mektebinin diğer tarikatlar gibi İslam dünyasında teşkilatlanmamasının temel sebebinin İbnü'l-Arabî'nin yazdığı eserlerin felsefî ve rumuzlarla dolu oluşu ve sadece belli başlı sûfilerin onun eserlerini okuyabilmesi olduğu belirtilir.⁵⁰ İbnü'l-Arabî Mektebine mensup olanların Şam'daki faaliyetleri, aydın kesim arasında İbnü'l-Arabî'ye ait eserlerin okutulması, mütalaa edilmesi ve bu eserlerin şerh ve tahkiklerle yaygınlaştırılması şeklinde gerçekleşmiştir.

İbnü'l-Arabî geride onlarca eser ve düşüncelerini yeni nesillere aktarma hususunda gayretli çok sayıda talebesini bırakarak 638/1240 yılında Şam'da vefat etmiştir.⁵¹ Onun vefatından sonra Ekberîyye Mektebi'nin Anadolu'daki temsilcileri içinde Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) ve İbn Sevdekîn (ö. 646/1248) öne çıkarken, Şam bölgesinde bu misyonu yüklenen kişiler Afifuddin Süleyman et-Tilimsânî (ö. 690/1291) ve Emîr Bedreddin Hasan b. Ali el-Endülüsî olmuştur.⁵²

Şam'da faaliyet yürüten hemen her tarikattan sûfilerin bir şekilde İbnü'l-Arabî ile ilgilendiğini ifade etmek herhalde abartılı olmaz. Bu sûfilerden biri olan Mevlevî şeyhlerinden Alemî Dede (ö. 1070/1660), İbnü'l-Arabî'nin Mevlevîyye tarikatı mensuplarının Anadolu'dan gelerek Şam'da faaliyet göstereceğini keşif yoluyla bildiğini belirtmektedir. Bu iddiasına delil olarak da İbnü'l-Arabî'ye ait olduğunu ifade edip şerh ettiği bir kıtalık Arapça şiiri getirmektedir.⁵³

Tecîu 'ş-Şâm akvâmün tasaffû

Tüsemma bi'l-kabâilî'l-Mevlevîyye

Mecâlisühüm âlet tahkiki samtün

⁴⁶ eş-Şa'rânî, *el-Yevâkîf ve'l-Cevâhir*, I, 6-11; Taftazânî, *et-Tarikatü'l-Ekberîyye*, s. 338-340.

⁴⁷ Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğâribî*, s. 177.

⁴⁸ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s. 45.

⁴⁹ Bunlardan biri olan Endülüslü sûfî Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed et-Tecîbî (ö. 638/1241)'nin tasavvufî söylemlerinin İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerine çok yakın olduğu ifade edilir. Fakat bu zatın İbnü'l-Arabî'yle karşılaşp karşılaşmadığı hususunda herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bk. Ali Ahmed *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğâribî*, ss. 171-189.

⁵⁰ Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî, *en-Nûru'l-Muzhar fî tarikati seyyidi 'ş-Şeyhi'l-Ekber*, Süleymaniye Ktp., Sütluçe Dergâhı Elif Efendi, nr. 254, s. 4.

⁵¹ İbnü'l-Arabî vefat ettiğinde yıllarca kendisini himaye eden Kâdî Muhyiddin İbnü'z-Zeki ailesinin Kasyun dağı eteğindeki kabristanına defn edilmiştir. Bk. Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns min hadarâtü'l-kuds*, terc. ve şerh: Lamiî Çelebî, haz. Süleyman Uludağ, Marifet Yayınları, İstanbul 1993, s. 630; Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s. 45.

⁵² Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğâribî*, s. 178-179.

⁵³ Bu kıtanın Arapçası ve Türkçe tercümesi için bk. Ali Enver, *Mevlevî Şâirler*, haz. Tahir Hafizoğlu, İstanbul: İnsan Yay., 2010, s. 213-214.

Terâhüm bi's-safâ hayrû'l-beriyye

Tercümesi: Temiz bir sûfî zümresi Şam'a gelir ki, bunlara Mevlevî derler. Onlar toplantılarında susar, konuşmazlar. Onların insanların en hayırlıları olduklarını görürsün.

Ali Enver Bey, İbnü'l-Arabî'nin bu satırlarında geçen “terâhüm bi's-safâ” sözünün,⁵⁴ ebced hesabıyla karşılığının 859/1454 yılına denk geldiğini ifade etmektedir. Ali Enver Bey'in bu tespiti, XV. Asrın ikinci yarısında Şam'da yoğunlaşan Mevlevî faaliyetleriyle örtüşmektedir.

A. İbnü'l-Arabî'ye Şam'da Gösterilen İlgi ve Fikirlerinin Müdafaası

Şam'da İbnü'l-Arabî'nin etrafında kenetlenenlerin, çoğunlukla Anadolu ve Kuzey Afrika'dan gelen şahsiyetler olduğu söylenebilir. Bunlar, Ekberiyye Mektebinin tanıtımı ve yayılması kadar, muhaliflerin tenkit ve ithamlarına karşı yazılı savunması işini de üstlenmişlerdir. Bir taraftan talebelerinin ona duyduğu derin saygı, diğer taraftan içinde Şafî ve Malikî mezheplerini temsil eden bazı kadıların da bulunduğu ilmiye sınıfı mensuplarının ona hizmeti, kendisini Şam'da gözde ve müstesna bir konuma yükseltmiştir. Ayrıca Eyyûbî ailesinden bazı yöneticilerin gösterdiği saygı ve himaye ise resmi anlamda tasavvufî faaliyetlerinin önünü açmıştır.

İbnü'l-Arabî'nin Şam'da geçirdiği son yılları, hem yazılı eserleri hem de canlı eserleri sayılabilecek olan talebeleri açısından hayli verimli bir dönem olmuştur. Zira talebeleri bir taraftan onun düşünce dünyasını anlamaya gayret ederken, diğer taraftan şeyhlerine yöneltilen eleştirilere kendi zaviyelerinden cevap vermek için hazırlık yapma fırsatını bulmuşlardır. XIII. asırda İbnü'l-Arabî'yi müdafaa eden şahsiyetler içinde İbn Sevdekîn olarak tanınan Ebû Tahir en-Nûrî el-Hanefî (ö. 646/1248), Sa'düddin Muhammed b. el-Müeyyid b. Abdullah el-Cüveynî es-Sûfî (ö. 650/1252), Şam'ın Şafî başkadılarında Yahya b. Muhammed Ebu'l-Fadl Muhyiddin, Sadreddin el-Konevî (ö. 672/1274), Affüddin Süleyman et-Tilimsânî (ö. 690/1291) ve oğlu Muhammed b. Affüddin et-Tilimsânî ile Emîr Bedrüddin Hasan b. Ali b. Yûsuf b. Hûd, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Hasan el-Beyzâvî'nin isimleri sayılmaktadır.⁵⁵

723/1323 yılında Şam'ın Şafî kadılığına atanan Ali b. İsmail b. Yûsuf el-Konevî, İbnü'l-Arabî'nin *vahdet-i vücûd* düşüncesine muhalif olmakla beraber şahsına son derece bağlı ve saygılı bir sûfî olarak tanınmıştır.⁵⁶ Yine bu dönemde yaşayan Şeyh Nasr el-Münbicî İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerini ve akidesini müdafaa etmesiyle bilinen bir sûfidir.⁵⁷

Şâziliyye tarikatı şeyhlerinden Kuzey Afrikalı Ali b. Meymûn el-İdrisî (ö. 917/1511), bir dönem Şam'a yerleşmiş ve Şâziliyye tarikatının neşriyle meşgul olmuştur. Bu zat Şam'da iken yazdığı *Tenzîhu's-sıddîk an vasfî'z-zindîk* adlı eseriyle⁵⁸ İbnü'l-Arabî'yi savunan sûfiler arasına katılmıştır.

İbnü'l-Arabî'ye Şam'da gösterilen ilginin ilmî ve tasavvufî çevreler ile bazı idarecilerle sınırlı olduğu söylenemez. Yıllar sonra Osmanlı Sultanı I. Selim'in, içinde Şam'ın da yer aldığı geniş bir bölgeyi Osmanlı egemenliğine katması⁵⁹ ve Şam'da İbnü'l-Arabî'nin mezarını bularak üzerine kümbet ve yanına cami ve müstemilatını yaptırması,⁶⁰ İbnü'l-Arabî Mektebinin Şam başta olmak üzere tüm İslam dünyasında yeniden gündeme gelmesinde önemli rol oynamıştır. Fakat Yavuz Sultan Selim'in İbnü'l-Arabî'yle ilgili yaptıkları bununla sınırlı değildir. Abdurrahman Camî (ö. 898/1492)'nin

⁵⁴ “تراهم بالصفي” 80 : ف 90 ص 30 : ل 1 : ا 2 : ب 40 : م 5 : ه 1 : ا 200 : ر 400 : ت 10 : ي = 859/1454'de denk düşmektedir.

⁵⁵ Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğâribe*, s. 177-180; Abdürrezzak Tek, “İbnü'l-Arabî'yi Müdafaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), (2009), sy. 23, s. 283.

⁵⁶ Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğâribe*, s. 179-180.

⁵⁷ Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğâribe*, s. 180.

⁵⁸ Güven, *Ebu'l-Hasan Şâzîlî*, s. 323.

⁵⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ts., II, 279-296.

⁶⁰ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II, 295.

talebelerinden Şeyh Mekkî olarak tanınan Muhammed b. Müzafferüddin (ö. 926/1519)'den İbnü'l-Arabî aleyhtarlarını tenkit ve itirazlarına cevap olmak üzere bir eser telif etmesini istemiştir. Şeyh Mekkî'nin Farsça olarak kaleme aldığı *el-Cânibü'l-garbî fî halli müşkilât-ı Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabî* adlı eseri⁶¹ ile Şeyhülislam İbn Kemal (ö. 940/1534)'in İbnü'l-Arabî'yi tebriye eden fetvası,⁶² Osmanlı imparatorluğunda İbnü'l-Arabî ve düşüncelerine uygulanan resmi çekince ve ambargonun kaldırıldığı anlamını taşımaktadır. Bu tarihten sonra Anadolu başta olmak üzere birçok bölgede İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerini yansıtan Türkçe, Arapça, Farsça ve Kürtçe manzum ve mensur eserlerin çoğalması tesadüfi değildir.⁶³

İslam dünyasının hemen her bölgesindeki âlim ve sûfiler arasında aleyhinde oluşan kamuoyuna rağmen, İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerinin pekçok tarikat mensubu tarafından benimsendiği ve savunulduğu görülür. Şam'da da durum farklı olmamış ve faaliyetleriyle toplumsal kabul görmüş tarikatlardan Kadirîyye, Sühreverdîyye, Şâziliyye, Mevlevîyye, Halvetîyye ve Nakşbendîyye mensuplarından İbnü'l-Arabî'nin lehinde eser telif edenler veya onun eserlerini şerh ederek destek verenler çıkmıştır. Bunlardan biri olan Şamlı Abdülganî Nablusî (ö. 1143/1731), yazdığı *Reddû'l-metîn alâ muntakidi'l-ârif Muhyiddin, er-Raddu alâ men tekelleme fî İbn Arabî, Risâletün fî 'z-zebbi ani'-ş-Şeyh Muhyiddin, İzâhü'l-maksûd fî ma'nâ vahdeti'l-vücûd, Takribü'l-keîlâm ala'l-ifhâm fî ma'na vahdeti'l-vücûd, es-Sirrü'l-muhtabî fî Darîhi'bni'l-Arabî, Kasîdetün fî medhi'-ş-Şeyhi'l-Ekber*, adlı eserleriyle⁶⁴ İbnü'l-Arabî ve tasavvuf anlayışını müdafaa etmiştir. Yine onun gayretleriyle, XVII. asrın ikinci yarısından itibaren İbnü'l-Arabî ve eserlerine olan ilgi artmış, *Fusûsu'l-Hikem* ve *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* adlı eserleri başta olmak üzere telifatıyla ilgili çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bu arada Seyyid Muhammed Şerîf el-Ğazzî (ö. 1203/1788) gibi İbnü'l-Arabî'nin mezar taşına yazılı olan beyte tahmis yazmak suretiyle,⁶⁵ Ekberîyye Mektebine olan bağlılığını ve İbnü'l-Arabî'ye olan sevgisini izhar etmeyi tercih edenleri görmek de mümkün olmuştur.

Şam'da İbnü'l-Arabî'ye yönelik bu ilgi, onun şahsı ve fikirlerinin çok sayıda aydın tarafından benimsendiğini göstermektedir. İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki tesirlerinin yazılı şahitleri olarak eserlerine yapılan şerhler ve bunların ilmiye ve sufiye sınıflarının seçkinleri tarafından okunması gösterilebilir. Haddizatında onun Şam'daki tesirleri üç kategoride ele alınabilir. 1. Eserlerinin şerh edilmesi, 2. Eserleri etrafında ders halkaları oluşması, 3. İbnü'l-Arabî ve düşüncelerinin Şam'da sâkin sûfilerin eserlerine girişi.

1. İbnü'l-Arabî'nin Eserlerinin Şerh Edilmesi

İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin şerh edilmesi faaliyetinin vefatından çok kısa bir süre sonra başladığını belirtmek gerekir. Onun başlıca talebelerinden İbn Sevdikîn'in telifi olan *Nakşü'l-Fusûs*,⁶⁶ şerh faaliyetlerinin başlangıcı ve bu alandaki ilk eser olarak değerlendirilebilir. İbn Sevdikîn'in şeyhinden sekiz yıl sonra vefat ettiği göz önüne alındığında, onun bu eserinin altyapısını, dostu

⁶¹ Şeyh Mekkî Efendi, Ahmed Neyli Efendi, *İbn Arabî Müdafası*, haz. Halil Baltacı, İstanbul: Gelenek Yay., 2004, s. 27.

⁶² Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s. 81.

⁶³ Niyazî-yi Mısırî (ö. 1105/1694)'nin Bursa'daki dervişlerinin el kitabı haline gelen ve vahdet-i vücûd neşvesiyle dolu Türkçe *Dîvân*'ı (bk. Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Sır Yay., 2008, s. 214-215), Mısır'da Şeyh Mahmud el-Halvetî (ö. 1195/1781)'nin İbnü'l-Arabî'nin rüyada kendisine imla ettirdiğini beyan ettiği *el-Hikemu's-sûfiyye* adlı Arapça eseri, (bk. Abdullah eş-Şarkâvî, *Şerhü'l-Hikemi's-Sûfiyye*, tahk. Muhammed Abdülkadir Nessâr, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Kahire: Dâru'l-Kereze, 2008, s. 5.) Melaye Cizîrî olarak tanınan Nakşbendîyye tarikatı mensubu Cizreli Molla Ahmed (ö. 1050/1641) ve Halvetîyye tarikatı şeyhi Şemsüddin Ahlatî (ö. 1085/1674)'nin Kürtçe *Dîvân*'ları (bk. Hamdî Abdülhamid es-Selefi, Tehsîn İbrahim ed-Dûskî, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, Erbil: Dâru Sipîrêz, 2008, s. 61-68, 68-74), İbnü'l-Arabî ve tasavvufî düşüncesinin Osmanlı coğrafyasını oluşturan farklı Müslüman topluluklar arasında aynı anda yayılmaya başladığının önemli bir göstergesidir.

⁶⁴ Nablusî, *el-Mecâlisü's-Şâmiyye*, s. 24, 27, 33-34, 36, 42.

⁶⁵ Muhammed Cemil eş-Şattî, *A'yânu Dimaşk*, Dimaşk: Dâru'l-Beşâir, 1994, s. 258-259.

⁶⁶ Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Megâribe*, s. 177-180.

Sadreddin Konevî ile beraber Şam'da İbnü'l-Arabî'nin eserlerini gözden geçirmesine yardım ederken hazırladığı düşünülebilir.

İbnü'l-Arabî'nin en yaygın eserleri içinde *Füsûsu'l-Hikem* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* liste başında yer almaktadır. Sadece *Füsûsu'l-Hikem*'in yüzden fazla şerhinden bahsedilir ki,⁶⁷ bu bile Müslüman aydınların onun tasavvufî düşüncelerine ne denli önem verdiğini ortaya koymak için yeterli bir kanıttır. İbnü'l-Arabî'nin bu iki eserinin sadece ilmiye ve sufiye sınıfına mensup şahsiyetler arasında değil, seçkin şair ve edebiyatçılar açısından da önemli bir yere sahip olduğu, şair Nâbî (ö. 1124/1712)'nin şu manzum ifadelerinden rahatlıkla anlaşılabilir.⁶⁸

Bâtın-ı âyât-ı Kur'ân'dır Fütûhât u Füsûs

Gevher-i deryâ-yı irfândır Fütûhât u Füsûs

Hâne-i tarik-i kalb-i gâfilî tenvîr eder

Şu 'le-i misbâh-ı îmândır Fütûhât u Füsûs

Sırrr-ı vahdetden haberdâr eyler ehl-i hâhişi

Ma'ni-i tevhîd-i Yezdân'dır Fütûhât u Füsûs

Kem gubâr-ı kuhl edenler kesbi der ayn-ı yakîn

Kârvân-ı âlem-i cândır Fütûhât u Füsûs

Sâhib-i hatmi'l-velâye olduğunda Nâbiyâ

İki şâhid iki burhândır Fütûhât u Füsûs

Şamlı sûfî Afîfüddin Tilimsânî de *Füsûsu'l-Hikem* şarihlerindendir.⁶⁹ Sonraki dönemlerde de Şam'da İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin şerh edilmesi faaliyeti devam etmiştir. Şam'ın tanınmış âlimlerinden Şeyh Ahmed el-Kesbî'nin *Füsûsu'l-Hikem*'e yaptığı şerh⁷⁰ bunlardan biridir. Şeyh Ahmed el-Kesbî, Şamlı hemşehrileri olan Abdülganî Nablusî, Molla İlyas el-Kürdî, Şeyh Ahmed Sirâc el-Kürdî, Şeyh Abdurrahman es-Siman ve Şeyh Ali en-Nabkî gibi tanınmış sûfiler arasında saygın bir yer edinmiştir.⁷¹

Yaşadığı dönemde sadece Şam'da değil tüm Osmanlı coğrafyasında ilmi ve tasavvufî kimliğiyle saygın bir yer edinen Abdülganî Nablusî (ö. 1143/1731)'de İbnü'l-Arabî'nin eserlerine şerh yazan âlimler kervanına katılmıştır. Nablusî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*'ini yazdıktan sonra *Muhtasaru Fusûsi'l-Hikem* adıyla telif ettiği eserini özetleyen bir çalışma daha kaleme almıştır. Bu eserde geçen kelimeleri anlamakta zorlananlar için de "Füsûs sözlüğü" olarak da adlandırılabilen *Cevâhiru'n-nusûs fî halli kelimâti'l-Füsûs*, adlı eserini telif etmiştir. Daha sonra bu eserini de *Şerhu Cevâhiri'n-nusûs fî halli kelimâti'l-Füsûs*,⁷² adıyla şerh etmiştir. Nablusî'nin üzerinde çalıştığı İbnü'l-Arabî'nin sadece *Füsûsu'l-Hikem* adlı eseri değildir. Bunun dışında İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı

⁶⁷ Michel Chodkiewicz, *Sahilsiz Bir Umman Muhyiddin İbn Arabi*, çev. Atila Ataman, İstanbul: Gelenek Yay., 2003, s. 83.

⁶⁸ Nâbî, Yûsuf, *Nâbî Dîvânı I-II*, tahk. Ali Fuat Bîlkan, MEB Yayınları, İstanbul 1997, II, 725.

⁶⁹ Ceyhan, "Afîfüddin Tilimsânî", s. 164.

⁷⁰ Taha b. Yahya el-Kürdî, *Rihletü's-Şeyh Tâhâ el-Kürdî*, tahk. Ali Necm İsa, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007, s. 149.

⁷¹ el-Kürdî, *Rihletü's-Şeyh Tâhâ*, s. 144-154.,

⁷² Bu eserler için bk. Nablusî, *el-Mecâlisü's-Şâmiyye*, s. 29, 37, 45.

eserine de bazı küçük notlar düşmek suretiyle kısa açıklamalarda bulunmuş ve bu çalışmasına *Ta'likât ala'l-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, adını vermiştir. eş-Şemsü alâ cenâhi't-tâir fî makâmi'l-vâkifi's-sâir Şerhu kasîdeti's-Şeyhi'l-Ekber ve *Salavâtü İbn Arabî*⁷³ de Nablusî'nin üzerinde çalıştığı İbnü'l-Arabî'ye ait diğer eserlerdir.

2. Eserleri Etrafında Ders Halkaları Oluşması

İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki en önemli tesirlerinden biri de, hiç şüphesiz eserleri etrafında ders halkalarının oluşmasıdır. İbnü'l-Arabî Şeyh-i Ekber olarak İslam dünyasında çok az âlim ve sûfî'ye nasip olan bir saygınlığa ulaşmış ve eserleri özel ders halkalarında okutulmuştur. Onun eserlerinin okunması ve tanıtımı işini İbnü'l-Arabî'den sonra erken dönem ilk yürüten kişilerin üvey oğlu Sadreddin Konevî ile İbn Sevdekîn ve Affüddin Tilimsânî olduğunu belirtmeliyiz. Sadreddin Konevî, bu faaliyetini Şam'ın dışında Konya ve Mısır'da da devam ettirmiştir.

İbn Teymiyye'nin sert muhalefetine olduğu dönemde bu faaliyetler biraz zayıflamakla beraber sonraki dönemlerde yine canlandığı söylenebilir. İbnü'l-Arabî, eserleriyle Şam'ın tasavvuf tarihinde unutulmaz bir yer edinmiş ve eserlerinde yer alan tasavvufî gizem her dönemde çok sayıda aydını kendine celb etmiştir. Öyle ki onun eserleri, Şam'da medrese tahsili sırasında okunan sıralı kitapların ardından tasavvufî düşünce alanında üst perdeden bilgi edinmek isteyen seçkin bir tabakanın okuduğu özel eserler haline gelmiştir. Bu nedenle Şam'a çevre bölgelerden gelen çok sayıda âlim ve sûfnin okuyup mütalaa ettikleri başlıca eserler içinde *Fusûsu'l-Hikem* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'nin bulunması tesadüfî değildir.

Şeyh Abdülganî Nablusî bir taraftan Şam Emevî Camiinde ilmî sohbetlerde bulunurken, diğer taraftan daha özel bir ortamda İbnü'l-Arabî'nin eserlerinden ders verdiği tasavvufî bir halka oluşturmuştur. Nablusî'nin okuttuğu eserler içinde *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, *Fusûsu'l-hikem*, *et-Tecelliyâtü'l-ilâhiyye* ve *Mevâki'u'n-Nücûm* adlı eserlerin yer aldığı belirtilmektedir.⁷⁴

Irak'ın farklı bölgelerinden Şam'a medrese tahsili yahut seyahat için gelen çok sayıda zevâtın da İbnü'l-Arabî eserlerinin okunduğuna şahit oldukları ve bir kısmının bu ders halkalarına dâhil olduğu vakidir. Köysancaklı Kadirî şeyhlerinden Taha b. Yahya el-Kürdî (ö. 1205/1790), 1181/ 1768 yılında Şam'da iken Seyyid Ali b. Mustafa el-Harîrî'den İbnü'l-Arabî'ye ait *Hizbu'd-devr*⁷⁵ adlı eserden icâzet aldığı⁷⁶ 1189/1775 yılında ise Şamlı Şeyh Abdurrahman el-Kürdî'nin yanında *Fusûsu'l-Hikem*'i okuduğunu ifade etmektedir.⁷⁷ Şam'da zaviyesi bulunan mutasavvıflardan Abdurrahman b. Hasan b. Mûsa el-Bânevî el-Kürdî (ö. 1195/1781)'nin de Şeyh Abdurrahman el-Kürdî gibi talebelerine *Fusûsu'l-Hikem* dersleri verdiği belirtilir.⁷⁸ Şam'ın tanınmış şair ve edebiyatçılarından Halvetiyye tarikatı mensubu Şeyh Ömer el-Yâfî (ö. 1233/1817) ise, İbnü'l-Arabî'nin *vahdetü'l-vücûd* hususundaki iki beytini tefsir ederek Ekberiyye Mektebine katkı sunmuştur.⁷⁹

On dokuzuncu asrın ilk çeyreğine gelindiğinde beş yıl gibi kısa bir süre Şam'da ikamet etmesine rağmen tesiri çok uzun süre devam eden Nakşbendî-Müceddidî şeyhi Mevlânâ Hâlid'in İbnü'l-Arabî ile ilişkisinden bahsedilmesi gerekir. Mevlânâ Hâlid kendisi İbnü'l-Arabî'nin eserlerini okutmasa da, vefatından sonra Şam'da yerine geçen halifelerinden Muhammed b. Abdillâh el-Hânî (ö. 1279/1862) irşad faaliyetlerinin yanında İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı

⁷³ Nablusî, *el-Mecâlisü's-Şâmiyye*, s. 27, 38-39.

⁷⁴ Alaaddin, *Bir Çağın Öncüsü Abdülgânî Nablûsî*, s. 95; Özel, "Abdülganî b. İsmail en-Nablusî", XXXII, 268.

⁷⁵ Vassâf, İbnü'l-Arabî'nin eserleri sayarken "Hizbu'd-devr" olarak bilinen eserden "Devr-i A'lâ" diye bahseder. Bk. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, S. 95.

⁷⁶ el-Kürdî, *Rihletü's-Şeyh Tâhâ*, s. 83-84.

⁷⁷ el-Kürdî, *Rihletü's-Şeyh Tâhâ*, s. 132.

⁷⁸ M. Emin Zeki Bek, *Meşâhîrül Kurd ve Kurdistan*, çev. Seyide Kerîmete, Dimaşk: Dâru'z-zaman, 2006, s. 290.

⁷⁹ eş-Şattî, *A'yânü Dimaşk*, s. 215.

eserlerini okuyup açıklamıştır.⁸⁰ Onun ardından yerine postnişin olan oğlu Muhammed b. Muhammed el-Hânî, Abdülğanî Nablusî'nin *Fusûsu'l-hikem* şerhi ile *Futûhât-ı Mekkiye*'nin "nefs" babını okutmuştur. Hânî ayrıca aile dostları olan Emîr Abdülkadir Cezayirî'ye (ö. 1300/1883) de *el-Futûhât-ı Mekkiye*'yi ders halkalarında okutma icâzeti vermiştir.⁸¹ Muhammed b. Muhammed el-Hânî'nin torunu *el-Hadâikü'l-verdiyye* adlı eserin müellifi Şeyh Abdülmecid el-Hânî (ö. 1318/1900)⁸² de dedesi ve babasından kalan İbnü'l-Arabî'nin eserlerini okutma geleneğini devam ettirmiştir. Şeyh Abdülmecid el-Hânî'nin hemşehrisi olan Şâziliyye tarikatı mensuplarından Şeyh Abdülğanî el-Beytâr (ö. 1315/1898) ise Şam'da *el-Futûhâtü'l-Mekkiye* mütalaalarıyla tanınmıştır.⁸³

3. İbnü'l-Arabî ve Düşüncelerinin Şam'da Sâkin Sûfilerin Eserlerine Girişi

Şam'da İbnü'l-Arabî lehinde olduğu kadar onun aleyhinde yazılan eserler de dolaylı olarak İbnü'l-Arabî'den bahsetmiş ve görüşlerine yer vermiştir. Bu yönüyle bakıldığında eserlerinde İbnü'l-Arabî'ye yer veren onlarca Şamlı müelliften bahsetmek mümkündür. Burada Şam'ın ilim ve kültür tarihine damgasını vurmuş şahsiyetlerin bazı eserlerinden örnek vererek konuyu ele almak faydalı olacaktır.

İbnü'l-Arabî'nin hizmetinde bulunan en yakın talebelerinin, onu müdafaa amacıyla kaleme aldıkları mensur eserlerinin yanında methiyelerinin de bulunduğu bilinmektedir. Ekberiyeye Mektebinin Şam'da önde gelen isimlerinden Afîfüddin Tilimsânî'nin *Dîvân*'ı,⁸⁴ İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî anlayışının yer aldığı ilk manzum eserlerden biridir.

İbn Teymiyye, *el-Fark beyne evliyâi'r-Rahmân ve evliyâi's-Şeytân* adlı eserinde ele aldığı nübüvvet-velâyet meselesinde İbnü'l-Arabî'ye sert eleştiriler yöneltmiştir.⁸⁵ İbn Teymiyye gibi ilmiye sınıfının etkin bir üyesinin onun bazı görüşlerini tenkidi, tasavvufî çevrelerde önemli ve saygın bir konuma sahip İbnü'l-Arabî'yi o dönem Şam başta olmak üzere farklı bölgelerde yaşayan çok sayıda aydın şahsiyetin gündemine sokmuş ve meraklarını celp etmiştir.

Şam'da Ekberiyeye Mektebinin hicri on ikinci asrın ilk yarısındaki en etkin mensuplarının başında yer alan Abdülğanî Nablusî'nin İbnü'l-Arabî hakkında telif ettiği mensur çalışmalarının yanında eş-Şemsü alâ cenâhi't-tâir fî makâmi'l-vâkıfî's-sâir Şerhu kasîdeti's-Şeyhi'l-Ekber ve *Salavâtü İbn Arabî*⁸⁶ adlı manzum eserleri de bulunmaktadır. Nablusî'nin, ilim ve tasavvuf çevrelerindeki saygınlığı sebebiyle İbnü'l-Arabî ve eserlerinden bahsettiği çalışmalarının da aydınlar arasında yaygınlaştığı ve seçkin bir okuyucu kitlesine ulaştığı söylenebilir.

1238/1823 yılında bir süredir ikamet ettiği Bağdat'tan ayrılarak Şam'a yerleşen Mevlânâ Hâlid (ö. 1242/1827)'in tartışmalı bazı fikhî ve tasavvufî konularda İbnü'l-Arabî'yle aynı görüşte olduğu bilinmektedir.⁸⁷ Ne var ki Mevlânâ Hâlid, özelde Şam genelde Osmanlı coğrafyasının içinde bulunduğu siyasî ve toplumsal durumu göz önüne alarak tartışmalı kişi ve konulardan uzak durmuştur. Bu nedenle Ekberiyeye Mektebi'ni doğrudan değil dolaylı olarak desteklemeyi tercih etmiştir. Mevlânâ

⁸⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî hakâiki ecillâi'n-Nakşebendiyye*, Erbil: Matbaatu Ârâs, 2009, s. 357.

⁸¹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 377-378.

⁸² eş-Şattî, *A'yânu Dimâşk*, s. 392.

⁸³ eş-Şattî, *A'yânu Dimâşk*, s. 370.

⁸⁴ Ceyhan, "Afîfüddin Tilimsânî", s. 164.

⁸⁵ Bu eleştirilerle ilgili yorum ve değerlendirmeler için bk. M. Mustafa Çakmaklıoğlu, "İbnü'l-Arabî'nin Nübüvvet-Velâyet Hakkındaki Görüşleri ve İbn Teymiyye'nin Bu Husustaki Eleştirileri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1), 2008, sayı: 21, s. 216-253.

⁸⁶ Nablusî, *el-Mecâlisü's-Şâmiyye*, s. 38-39.

⁸⁷ Bu konular içinde "vahdet-i vücûd ve müşriklerin cehennemde ebedi yanmayacakları" hususları da yer almaktadır. Özellikle ikincisi Hâlidî şeyhleri arasında özel sohbetlerin konusu olmuş ve tartışılmıştır. (Bk. İbrahim Çokreşî, *Kitâbu'l-işârât*, yazma nüsha, s. 88).

Hâlid'in *Dîvân*'ında yer alan Nureddin Abdurrahman Cami'ye ait beyitlerin,⁸⁸ onun İbnü'l-Arabî hakkındaki düşüncelerinin dolaylı ifadesi olduğunu düşünüyoruz.

Cezâyir'de Fransızlara karşı verdiği mücadele ile tanınan Emîr Abdülkadir Cezâyirî de İbnü'l-Arabî'den bahseden şahsiyetlerden biridir. Devlet adamı ve liderlik vasıflarının yanında âlim ve sûfî kimlikleriyle öne çıkan Cezâyirî'nin *el-Mevâkif* adlı eseri,⁸⁹ onun İbnü'l-Arabî ve düşüncelerini yorumladığı ciddi bir çalışmasıdır.

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin talebesi olan Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî (ö. 1275/1858)'nin *en-Nûru'l-muzhar fî tarîkati seyyidi'sh-Şeyhi'l-Ekber* adlı eseri de bu alanda bahsedilmesi gereken önemli bir çalışmadır.⁹⁰ Ervâdî bu eserinde İbnü'l-Arabî'den bahsetmiş ve Ekberîyye Mektebinin temel hususiyetlerine kısaca değinmiştir.

B. İbnü'l-Arabî'ye Karşı Şam'da Oluşan Muhâlefet

İbnü'l-Arabî'nin el-Melikü'l-Eşref'in hocası olarak Şam'da en üst düzeyde gördüğü iltifat, saraya yakın bazı ilmiye mensupları ile İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini aykırı ve sapkın olarak telakki eden birtakım sûfî çevrelerin tepkisini çekmiştir. Fakat hem devlet ricalinin hem de ilmiye sınıfından içinde Şafî ve Malikî kadılarının bulunduğu Şam'ın bazı köklü ailelerine mensup şahsiyetlerin onu himaye etmeleri, kısa bir süre için de olsa sert tepkilerin önüne geçmiş en azından hafifletmiştir. Fakat bu durum İbnü'l-Arabî'nin vefatından sonra değişmeye başlamış ve onun fikirlerine karşı giderek artan bir muhalif cephe oluşmaya başlamıştır.

İbnü'l-Arabî'nin vefatından sonra Moğolların bölgeyi istila etmeleri, etkileri uzun süre devam edecek ciddi bir toplumsal travmaya sebep olmuştur. Bu sıkıntılı dönemde Şam'ın tanınmış fakihlerinden İbn Teymiyye ile talebesi İbn Kayyım el-Cevziyye gibi bazı şahsiyetler, İbnü'l-Arabî ve takipçileri olan talebelerinin tasavvuf felsefesine dair düşünce ve görüşlerine karşı oldukça sert bir söylem geliştirmişlerdir.

İbn Teymiyye'nin esasen tasavvufa karşı olmadığı, Abdülkadir Geylanî ve Adî b. Müsafir gibi sûfîlerden saygıyla bahsetmesinden anlaşılmaktadır.⁹¹ Bu durumda onu İbnü'l-Arabî ve talebelerine karşı sert tavır takınmaya iten sebeplerin iyi tespit edilmesi gerekmektedir. Bu noktada ortaya atılan en önemli söylemlerden biri "İbnü'l-Arabî'nin, tasavvufu Ehl-i sünnetin otoritesi altına sokan ilk dönem sûfîlerini eleştirmesi ve tasavvufi pek çok konuyu zahîrî bağlamından koparıp metafizik alana taşımasıdır."⁹²

⁸⁸ Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *Dîvân*, İstanbul: Fethi Demir Matbaası, 1955 (tıpkı basım), s. 85

⁸⁹ Eser için bk. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, no. 2269; İzmirli İsmail Hakkı, 3280, 3281, 3282 numaralar. Tahkik için bk. Abdülkâdir el-Cezâirî, *el-Mevâkif fî ba'zı işârâtı'l-Kur'ân ile'l-esrârî ve'l-me'ârif I-III*, thk. Bekrî Alaaddin, Dâru Neynevâ, Dimaşk 2014..

⁹⁰ Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin 1268/1852 yılında telif ettiği bu eser sekiz varaktan oluşmaktadır. (Bk. Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî, *en-Nûru'l-Muzhar fî tarîkati seyyidi'sh-Şeyhi'l-Ekber*, İstanbul Süleymaniye Ktp., Sütüce Dergâhı Elif Efendi, nr. 254.) Ervâdî'nin Mevlânâ Hâlid'e intisabından sonra Şam'da daha çok tanındığı hususu inkar edilemez. Fakat onu Osmanlı'nın payitahtı olan İstanbul'da tanıtan kişi talebelerinden *Râmûzu'l-ehâdîs* adlı eserinin sahibi Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî (ö. 1311/1893)'dir. Bk. İrfân Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddîn, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarîkatı*, İstanbul: Seçil Ofset, 1984, s. 96-97.

⁹¹ İbn Teymiyye, müteahhirûn sûfîler içinde isimlerine yer verdiği Abdülkadir Geylanî ve Adî b. Müsafir'in şeriate aykırı davranış ve ortamlardan uzak duran saygın kişiler olduklarını ifade ederek bu hallerinden takdirle bahseder. (Bk. İbn Teymiyye, Ahmed, *Mecmû'u Fetâvâ (Kitâbu't-tasavvuf)*, haz. Abdurrahman b. Muhammed en-Necdî, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991, XI, 103-105, 629.) Ayrıca İbn Teymiyye'nin Abdülkadir Geylanî'nin *Fütûhu'l-gayb* adlı eserinden bazı bölümleri şerh ettiği ve Abdülkadir Geylanî'nin birçok söz ve davranışından övgüyle bahsettiği bilinmektedir. Bk. Abdülkadir Geylanî, *Fütûhu'l-gayb*, çev. İlyas Aslan, Derya Çakır, İstanbul: Gelenek Yay., 2012, s. 179-212. İbn Teymiyye'nin tasavvufi görüşlerinden bahsedenler de onun ilim ehli sûfîler ile bidat ehli sûfîleri birbirinden ayırdığını belirtmektedirler. Bk. Mustafa Hilmi, *İbnu't-Teymiyye ve't-tasavvuf*, Dâru'd-Da'va, İskenderiyye 1982, s. 37; Muhammed Abdurrahman el-Arifî, *Mavkifu İbn Teymiyye mine's-sûfiyye*, Mektebetü Dâri'l-Minhâc, Riyad 1430, I, 256.

⁹² Abdullah Kartal, "Metafizik Dönemden Geriye Bakmak" İbnü'l-Arabî'nin İlk Sûfîlerin Bazı Görüşleri Hakkındaki Eleştirileri, *Tasavvuf*, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), 2009, Sayı: 23, s. 361-362.

İbn Teymiyye'nin, İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf felsefesi alanında sistemleştirmeye çalıştığı “vahdet-i vücûd” anlayışını, İslam toplumunda yaşanan sıkıntı ve buhranlar sebebiyle zayıflayan temel dinî dinamiklerin yeniden harekete geçirilmesinin önünde bir engel ve sapkın bir düşünce olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Öyle ki bu düşünce İbn Teymiyye ve takipçilerini İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin toplumda okunup yaygınlaşmasını önlemek amacıyla köklü bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. Bunun en bariz örneklerinden biri Halep şehrinde yaşanmıştır. Şam ve çevresinde İbnü'l-Arabî'nin özellikle *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserinin çok yaygınlaşması üzerine 742/1342 yılında Halep'te toplanan ve içinde fakihlerin de bulunduğu bir komisyonda, *Fusûsu'l-Hikem*'in suya atılarak üzerindeki yazıların imha edilmesine karar verilmesi,⁹³ o dönem aydınlar arasında İbnü'l-Arabî hakkındaki sert söylemlerin ve onu tekfir eden zihniyetin pratiğe dönüşmesi olarak değerlendirilebilir. Şam'da İbn Teymiyye'nin üstlendiği misyonu Necd ve Hicaz bölgelerinde Muhammed b. Abdülvehhab (ö. 1206/1791), Bağdat'ta ise Mahmud Şükrî el-Âlûsî (ö. 1342/1923) yürütmüştür.⁹⁴ Mahmud Şükrî'nin saygı duyduğu ve bir süre mektuplaştığı Şamlı dostu ve fikirdaşı Cemaleddin Kâsimî (ö. 1332/1914) de dolaylı olarak Şükrî el-Âlûsî'nin faaliyetlerine destek veren önemli bir şahsiyettir.⁹⁵

İbnü'l-Arabî'ye karşı oluşan muhalefetin sadece ilk dönemlerle sınırlı olduğu düşünülmemelidir. Aksine muhalif şahsiyetler ve faaliyetleri günümüze kadar da devam etmiştir. Bu muhaliflerden biri olan Iraklı tarihçi Abbas Azzâvî, İbnü'l-Arabî'nin savunduğu vahdet-i vücûd düşüncesinin Batınî ve İsmailiyye akideleriyle birebir örtüştüğünü ileri sürerek onu *Ğulât-ı tasavvuf* zümresine dâhil etmektedir. Azzâvî sadece bu tenkidile yetinmeyerek İbnü'l-Arabî'nin Şam'a yerleştikten sonra Haçlılar ve Moğol belası sebebiyle İslam dünyasının içinde bulunduğu olumsuz ortamı fırsat bilerek düşüncelerini yaymaya başladığını da ileri sürmektedir.⁹⁶ İbnü'l-Arabî ile ilgili belki de en sert tepki ve zirve ithamın ise onun *Şeyh-i Ekfer* şeklinde nitelenmesi⁹⁷ olduğu söylenebilir. İbnü'l-Arabî'nin bu kadar ağır itham ve sert tepkilere maruz kalmasının temelinde, onun fikir ve düşüncelerinin aydın kesim tarafından anlaşılmasının yattığını ileri sürenler de bulunmaktadır.⁹⁸

III. İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki Tanınmış Takipçileri

Şam Ekberîyye Mektebi mensupları için oldukça önemli merkezlerden biri olmuştur. Şam'ın ehemmiyeti, hem İbnü'l-Arabî'nin kabrinin Şam'da bulunması, hem de lehinde ve aleyhinde eser telif eden pek çok aydın şahsiyetin Şamlı oluşundan kaynaklanmaktadır. Burada İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki takipçileri içinde en çok öne çıkan şahsiyetlerden Afîfüddin et-Tilimsânî (ö. 690/1291), Abdülğanî en-Nablusî (ö. 1143/1731), Muhammed b. Abdillâh el-Hânî (ö. 1279/1862), Emîr Abdülkadir el-Cezayîrî (ö. 1300/1883), Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî (ö. 1275/1858) hakkında kısaca bilgi verilerek Ekberîyye Mektebine katkısına değinilecektir.

A. Afîfüdin Süleyman b. Şemsiddîn Alî et-Tilimsânî

Ebü'r-Rebî' künyesiyle tanınan Afîfüdin Süleyman b. Şemsiddîn Alî b. Abdillâh el-Kûmî et-Tilimsânî, İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki takipçileri arasında ilk sıralarda yer alır. 610/1213 yılında

⁹³ Ali Ahmed, *el-Endülüsiyyûn ve'l-Meğârib*, s. 183.

⁹⁴ Ebü'l-Vefâ et-Taftazânî, “et-Tarikâtü'l-Ekberîyye”, *el-Kitâbu't-tizkârî Muhyiddini'bni'l-Arabî*, Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1969, s. 352.

⁹⁵ Mahmud Şükrî el-Âlûsî ile Cemaleddin Kasimî arasındaki mektuplaşmalar için (bk. Muhammed b. Nasır el-Acmî, *er-Resâilu'l-mütebâdile beyne Cemâleddin el-Kasimî ve Mahmud Şükrî el-Âlûsî*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2001, ss. 41-238.) Cemaleddin Kâsimî, 1880'lere kadar Şam'da Hâlidî Şeyh ailesi olarak bilinen Hânîlere ve diğer sûfî çevrelere yakın durmuş ve saygı göstermiştir. Fakat 1890'ların başından itibaren o güne kadar kullandığı Nakşebendî-Hâlidî, Şafîî ve Eşârî gibi nispetlerinden vazgeçmesi, onun İbn Teymiyye'nin görüşlerini esas alan Vehhabî Selefiligine meyli ve onların etkisine girmesi olarak yorumlanmıştır. (Bk. David dean commins, *Osmanlı Suriyesinde Islahat Hareketleri*, çev. Selahaddin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yay., 1993, s. 93.)

⁹⁶ Azzâvî, “Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Ğulâtü't-tasavvuf”, s. 133-134, 137-138.

⁹⁷ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 72.

⁹⁸ Ebü'l-A'lâ Afîfî, “İbn Arabî”, *İslam Düşüncesi Tarihi*, haz. Mian M. Şerif, çev. Mustafa Armağan, İstanbul: İnsan Yay., 2014, I, 514.

Cezâyir'in Tilimsan şehrinde doğan⁹⁹ Afifüddîn Tilimsânî, medrese tahsilinin ardından tasavvufa yönelmiştir. Bu amaçla çıktığı seyahatinde Anadolu'da uğradığı Konya şehri onun tasavvufî hayatında önemli dönüm noktalarından biridir. İbnü'l-Arabî'nin üvey oğlu ve başlıca talebelerinden biri olan Sadreddin Konevî ile Konya'da tanışmış ve ders halkasına girmiştir. Sadreddin Konevî'den gördüğü alaka ve yanında aldığı tasavvufî eğitim sonrası Ekberîyye Mektebi'nin mensupları arasına giren Tilimsânî, Konevî'yle beraber Şam ve Kahire'de bulunmuş¹⁰⁰ ve İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde munderiç olan düşüncelerini çok yakın bir talebesinin ağzından öğrenme fırsatını yakalamıştır.

665/1267 yılından itibaren Şam'da ikamet etmeye başlayan Tilimsânî, hem tasavvufî kimliğiyle Ekberîyye Mektebini temsil ederken, hem de hazine olarak devlet hizmetinde bulunmuştur. İbnü'l-Arabî'nin vefatından yaklaşık çeyrek asır sonra Şam'ın birçok noktasında *vahdet-i vücûd* anlayışının yaygınlaşmasında önemli rol oynayan Tilimsânî, yazdığı eserleri ve sohbetleriyle etkili olmayı başarmıştır. Tilimsânî'nin *Dîvân*'ı, Şam'da Ekberîyye Mektebi mensupları arasında en çok okunup ezberlenen eserlerden biridir. *Fusûsu'l-Hikem*'i şerh etmek suretiyle İbnü'l-Arabî'nin en yakın talebelerinden Sadredin Konevî ve İbn Sevdekin'in yolundan gitmiştir. Yaşadığı dönemde ve sonrasında tasavvuf felsefesi alanında sahip olduğu düşünceler ittihat ve hulûl olarak yorumlanan Tilimsânî, takipçisi olduğu İbnü'l-Arabî'yle beraber Cehmiyye fırkasına dâhil edilmiş ve zındık olarak nitelenmekten kendini kurtaramamıştır.¹⁰¹

Yetiştirdiği talebelerinden Mahmûd b. Tay el-Aclûnî, Hâtim b. Ahmed el-Ehdel el-Yemenî (ö. 1013/1604) ve Ömer Mûsâ Paşa gibi şahsiyetler, Tilimsânî'den devraldıkları Ekberîyye mirasını Şam ve çevresinde yaymaya çalışmışlardır. Tilimsânî, sadece talebe yetiştirmemiş aynı zamanda geride yazılı eserler de bırakmıştır. Bunlar, *Şerhu menâzili's-sâirîn*, *Şerhu Mevâkifi'n-Nifferî*, *Dîvân*, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, *Şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*, *Şerhu tâiyyeti'bn-i Fâriz*, *Şerhu ayniyyeti'bn-i Sînâ*, *Risâle fî ilmi'l-ârûz ve el-Keşfü ve'l-beyân fî ilmi ma'rifeti'l-insân* adlı eserleridir.¹⁰² Şam'da Ekberîyye Mektebi'nin önde gelen mensupları arasında isminden hep bahsedilen Tilimsânî, 5 Receb 690/4 Temmuz 1291 tarihinde Şam'da vefat etmiştir.¹⁰³

B. Abdülganî en-Nablusî

Hicri on ikinci asrın ilk yarısında Şam başta olmak üzere İslam dünyasında isminden çokça bahsedilen Nablusî'nin tam adı Abdülganî b. İsmail b. Abdilganî b. İsmail b. Ahmed b. İbrahim ed-Dimaşkî'dir.¹⁰⁴ 1050/1641 yılında Şam'da doğmuştur.¹⁰⁵ Babasından aldığı ilk eğitimin ardından medrese tahsiline başlayan Nablusî, Şam'ın tanınmış âlimlerinden Necmeddin b. Bedreddin el-Ğazzî (ö. 1061/1651), Şeyh Mahmud el-Kürdî, Muhammed b. Ömer el-Halebî (ö. 1071/1661), Muhammed b. Tacüddin el-Mehâsinî (ö. 1072/1662), Muhammed b. Berekât ed-Dimaşkî (ö. 1076/1666), Muhammed b. Muhammed el-İsâvî (ö. 1080/1670), Şeyh Abdülkadir b. Mustafa es-Safûrî (ö. 1081/1671), İbrâhim b. Muhammed b. Mansûr el-Fettâl (ö. 1098/1687), Abdülbâkî el-Hanbelî (ö. 1071/1661), Kemâleddin Muhammed b. Yahyâ el-Faradî, Muhammed b. Ahmed el-Üstüvânî (ö.

⁹⁹ Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, 3162; Semih Ceyhan, "Afifüddin Tilimsânî", *DİA*, Cilt: 41, s. 163. Tilimsânî hakkında verilen bilgilerden farklı olarak onun ecdadının Kûfe asıllı olduğu ve Şam'da doğup büyüdüğü ifade edilir. Bk. Muhammed Ahmed Dernîka, *Mu'cemü'l-müellifine's-sûfiyyîn*, Trablus: el-Müessesetü'l-Hadîse li'l-Kitab, 2006, s. 159.

¹⁰⁰ Ceyhan, "Tilimsânî, Afifüddin", s. 163.

¹⁰¹ Ceyhan, "Tilimsânî, Afifüddin", s. 164.

¹⁰² Ceyhan, "Tilimsânî, Afifüddin", s. 164; Dernîka, *Mu'cemü'l-müellifine's-sûfiyyîn*, s. 159.

¹⁰³ Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, 3162; Ceyhan, "Afifüddin Tilimsânî", s. 163.

¹⁰⁴ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, İstanbul: Matbaatü'l-Vekâleti'l-Maârifî'l-Celîle, 1951, I, 590; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn teracumu musannifiyi'l-kütübî'l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993, II, 176; Dernîka, *Mu'cemü'l-müellifine's-sûfiyyîn*, s. 209.

¹⁰⁵ el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 590; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 131; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 176; Dernîka, *Mu'cemü'l-müellifine's-sûfiyyîn*, s. 209; Ahmet Özel, "Abdülganî b. İsmail en-Nablusî", *DİA*, 2006 Cilt: 32, s. 268

1072/1662), Nûreddin Ali b. Ali eş-Şebrâmellisî (ö. 1087/1677) gibi ilmiye sınıfına mensup seçkin şahsiyetlerden ders almıştır.¹⁰⁶

Medrese tahsilinin yanında Türkçe ve Farsça'yı da öğrenen Nablusî, ¹⁰⁷ yaşadığı çağda, İslamî ilimler kadar dil ve edebiyat alanında da söz sahibi olacak bir konuma yükselmiştir. Bu arada çocukluğundan beri devam eden tasavvuf ve mutasavvıflara karşı ilgisi pratiğe dönüşmüştür. Şeyh Abdürrezzâk b. Şerafeddin Geylânî ile Kâdiriyye tarikatına, Buharalı Şeyh Ebû Saîd el-Belhî ile de Nakşbendiyye tarikatına intisap eden Nablusî'nin, ¹⁰⁸ 18. Asır Ekberiyye Mektebi mensupları arasında saygın bir konuma yükseldiği bilinmektedir. Kadiyye tarikatında edindiği güçlü konumu sebebiyle *Ġâniyye-i Kadiyye*, Ekberiyye Mektebi'ni temsilinden dolayı da *Ekberiyye-i Ġâniyye* şubesinin kurucusu olarak adından bahsedilir.¹⁰⁹ Nablusî'nin Mevleviyye tarikatlarıyla da yakından ilgili olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.¹¹⁰

İlmiye ve sûfiyye sınıfı mensupları arasında edindiği bu saygın konumun ardından seyahatlere başlayan Nablusî, bu sayede İslam dünyasının önemli ilim ve kültür merkezlerini dolaşmış ve pek çok kişiyle görüşme imkânı bulmuştur.¹¹¹ Nablusî'nin ilişkili olduğu şahsiyetler sadece seyahatleri sırasında tanıştıklarıyla sınırlı değildir. Onun, Medine'de yaşayan ve şöhreti Uzakdoğu'da Malezya ve Endonezya'ya kadar uzanan İbrahim b. Hasan el- Gûrânî (ö. 1101/1690),¹¹² Muhammed el-Berzencî (ö. 1103/1691),¹¹³ İstanbul'da Şeyh Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703)¹¹⁴ ile Van'dan Yahya b. Nuh el-Vânî (ö.)¹¹⁵ ve daha birçok âlim ve sûfi şahsiyetle ilmî ve tasavvufî konularda mektuplaştığı¹¹⁶ bilinmektedir.

Nablusî, İbnü'l-Arabî ve Ekberiyye Mektebinin önde gelen şahsiyetlerinden İbn Seb'în (ö. 668/1269), Affüddin et-Tilimsânî (ö. 690/1291), Abdülkerim el-Cîlî (ö. 832/1428) ve Sadreddin Konevî (ö. 673/1274)'nin eserlerini okuyup incelemiştir.¹¹⁷ Bu mektebe mensup olanların *vahdet-i vücûd* anlayışı başta olmak üzere metafizik alanındaki farklı bakış açılarını derinlemesine irdeleme fırsatı bulan Nablusî'nin, özellikle tek varlık ve tecelliyâtın birliği hususlarına odaklanarak yaptığı açıklamalar, İbnü'l-Arabî'yi anlamaya çalışan pek çok araştırmacının işini kolaylaştırmıştır.¹¹⁸ İmam Şa'rânî (ö. 973/1566)'den sonra yazdığı çok sayıda eserle Ekberiyye Mektebine hizmet eden Nablusî'yi, Şa'rânî'den ayıran önemli bir husus, onun metafizik alanında anlaşılması zor konuları

¹⁰⁶ en-Nablusî, *el-Mecâlisu's-Şâmiyye*, s. 11-13; Özel, "Abdülganî b. İsmail en-Nablusî", XXXII, 268; Ali Ma'bed Ferğâlî, *Abdülganî en-Nablusî hayatuhu ve ârâuhu*, Kahire: Mektebetü'l-İmân, 2005, s. 64-76.

¹⁰⁷ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 131; Alaaddin, *Bir Çağın Öncüsü Abdülganî Nablusî*, s. 93.

¹⁰⁸ Ferğâlî, *Abdülganî en-Nablusî*, s. 77, 80.

¹⁰⁹ Vicdânî, *Tomar*, II, 46-47.

¹¹⁰ Nablusî'nin eserleri arasında yer alan *el-Ukûdû'l-lü'lüyye fî tariki's-sâdeti'l-Mevleviyye, es-Sirâtü's-sevî şerhu dibâcâtü'l-Mesnevî, İzâhu'd-delâlat fî simâ'i'l-âlât, Fethü'l-Kerîmî'l-Vehhâb fî'l-ülûmî'l-müstefâde mine'n-nay ve's-Şebbâb adlı eserleri* onun Mevlevîlikle ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bk. Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, İstanbul: Kitabevi, 2011, I, 136-137; Şeyh Abdülganî en-Nablusî, *el-Ukûdû'l-lü'lüyye fî tariki's-sâdeti'l-Mevleviyye*, tahk. Bekri Alaaddin, Dâru Neynuvâ, Dimaşk 2009, s. 17-21.

¹¹¹ Alaaddin, *Bir Çağın Öncüsü Abdülganî Nablusî*, s. 120-121.

¹¹² İbrahim Goranî hakkında detaylı bilgi için bk. Ömer Yılmaz, *İbrahim Kûrânî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yay., 2005, ss. 77-454.

¹¹³ Muhammed Berzencî, Şehrezor'un köklü sûfi ailelerinden Berzencîlere mensup olup Baba Resul Berzencî (ö. 1056/1646)'nin oğludur. Medine müftüsü olarak görev yapmış ve İbrahim Goranî ile beraber Medine'de saygın bir konuma sahip olmuştur. Bk. Müderris, *Binemâleyê Zanyârân*, s. 231.

¹¹⁴ 1048/1639'da Erzurumda doğan Ebû Saidzâde Feyzullah Efendi, Padişah hocalarından Vanî Mehmed Efendî (ö. 1096/1685)'nin damadıdır. Farklı devlet kademelerinde görev yaptıktan sonra Şeyhülislamlık makamına yükselen Feyzullah Efendi 1703'de vefat etmiştir. Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, 3464. Erdoğan Pazarbaşı, *Vanî Mehmed Efendi ve Araistü'l-Kur'an*, Van: Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay., 1997, s. 45-47.

¹¹⁵ Yahya b. Nuh el-Vânî'nin vefat tarihine rastlayamadık. Bursalı Muhammed Tahir Efendinin verdiği bilgilerden onun, 17. Yüzyılın sonu ile 18. Yüzyılın ilk yarısında yaşadığı ve 1114/1702 senesinde *el-Mebâhisü'd-dürriyye fî beyânî senetü's-şemsîyye ve'l-kameriyye* adlı eserini kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Bk. Muhammed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, III, 310.

¹¹⁶ Nablusî, *Vesâilü't-tahkîk*, s. 49-75, 176-178, 209-215, 218-224, 227-231.

¹¹⁷ Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, 3080; Alaaddin, *Bir Çağın Öncüsü Abdülganî Nablusî*, s. 93-94.

¹¹⁸ Viktor Said Bâsil, *Vahdetü'l-vücûd inde İbni'l-Arabî ve Abdülganî en-Nablusî*, Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2006, s. 13.

kapsamlı olarak ele almasıdır.¹¹⁹ İbnü'l-Arabî'nin tercümanı olarak nitelenen¹²⁰ Nablusî'nin, yaşadığı çağda İbnü'l-Arabî ve eserleri hususunda uzman şahsiyetlerin başında geldiği söylenebilir. Bu özelliği sebebiyle farklı bölgelerden pek çok âlim şahsiyet, cevaplaması için kendisine İbnü'l-Arabî hakkında birçok soru yöneltmişlerdir.¹²¹

Nablusî'nin Şam Emevî Camiinde verdiği hadis dersleri, onun ilmî kimliğinin ve müderrislik yönünün, cami dışında okuttuğu *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, *Fusûsü'l-hikem*, *et-Tecelliyâtü'l-ilâhiyye* ve *Mevâki'u'n-Nücûm* adlı eserler¹²² ise onun tasavvufî kimliğinin bir tezahürüdür. Nablusî sadece İbnü'l-Arabî'nin eserlerini okutmakla kalmamış aynı zamanda onun fikirlerini yaygınlaştıran çalışmalarda yapmıştır. Onun üç yüzden fazla eseri¹²³ arasında on dört tanesi doğrudan İbnü'l-Arabî ve tasavvufî anlayışıyla ilgilidir.¹²⁴

Ayrıca Nablusî'nin Şam'da pek çok sûfî dostunun bulunduğu bilinmektedir. Şeyh Abdurrahman es-Semmân, Şeyh Ali en-Nebkî ve Şeyh Molla İlyas el-Kürdî yer almaktadır.¹²⁵ Talebelerinden bilinenler ise Saçaklızâde diye tanınan Muhammed el-Maraşî (ö. 1150/1737), Ahmed ez-Züheyri (ö. 1153/1740), Musa b. Ali el-Mevlevî (ö. 1157/1744), Mustaf b. Kemalüddin b. Ali es-Sıddîkî el-Bekrî (ö. 1162/1748), Halîl b. Es'ad el-Bekrî, Abdülvehhâb b. Mustafa b. İbrâhim ed-Dekdekî (ö. 1189/1775), Muhammed b. Abdurrahman el-Ba'î, İbn Abdürrezzâk ed-Dimaşkî (ö. 1138/1725), Muhammed b. Ali el-Kübeyî (ö. 1169/1756), Ahmed b. Muhammed b. Tâhâ el-Makdisî (ö. 1180/1767), İbn Kennân, Ahmed b. Ali el-Menînî (ö. 1172/1758), Muhammed b. Murad el-Murâdî, Muhammed b. Abdurrahman el-Gazzî, Hâmid el-İmâdî, Muhammed Emîn el-Muhibbî, Hüseyin b. Tu'me el-Beytümânî (ö. 1175/1761) bunlardan bazılarıdır.¹²⁶ Talebelerinden Halvetiyye tarikatının Bekriyye kolunun kurucusu Kutbeddin Mustafa el-Bekrî, Nablusî'nin yanında *Fusûsü'l-hikem*, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ve *et-Tecelliyâtü'l-ilâhiyye* adlı eserleri okumuş¹²⁷ ve hocasının vefatından sonra bağlı olduğu Halvetiyye tarikatının yanında Ekberiyye Mektebini de başarıyla temsil etmiştir.

Hayatı boyunca ilmî ve tasavvufî alanlarda hizmet yürüten Nablusî, camiu't-turuk bir mutasavvıf olarak tarikatlar üstü bir kimlikle hepsini müdafaa etmiştir. 93 yıl gibi uzun bir ömür süren Nablusî, 24 Şa'bân 1143/4 Mart 1731 tarihinde Şam'da vefat etmiştir.¹²⁸

C. Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî

¹¹⁹ Abdülkadir Ahmed Atâ, *et-Tasavvufu'l-İslamî beyne'l-asâleti ve'l-iktibâs fi asri'n-Nablusî*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987, s. 15.

¹²⁰ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 132.

¹²¹ Bu sorular için bk. Nablusî, *Vesâilü't-tahkîk*, ss. 5-247.

¹²² Alaaddin, *Bir Çağın Öncüsü Abdülgâni Nablusî*, s. 95; Özel, "Abdülganî b. İsmail en-Nablusî", XXXII, 268.

¹²³ Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, 3081-3083; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 133-138; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, I, 590-594; Özel, "Abdülganî b. İsmail en-Nablusî", XXXII, 268-269; Abdülganî en-Nablusî, *el-Mecâlisu's-Şâmiyye fi'l-Mevâ'izi'r-Rûmiyye*, tahk. Hibe el-Malih, Dimaşk: Dâru Nûri's-Sabah, 2011, s. 21-50. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 176-177;

¹²⁴ Bu eserler; *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, *Muhtasaru Fusûsi'l-Hikem*, *Cevâhiru'n-nusûs fi halli kelimâti'l-Füsûs*, *Şerhu Cevâhiri'n-nusûs fi halli kelimâti'l-Füsûs*, *Ta'likât ala'l-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, *Şemsü alâ cenâhi't-tâir fi makâmi'l-vâkifi's-sâir* *Şerhu kasîdeti's-Şeyhi'l-Ekber ve Salavâtü İbn Arabî*, *Reddül-metîn alâ muntakidi'l-ârif Muhyiddin*, *er-Raddu alâ men tekelleme fi İbn Arabî*, *Risâletün fi'z-zebbî ani's-Şeyh Muhyiddin*, *İzâhü'l-maksûd fi ma'nâ vahdeti'l-vücûd*, *Takribü'l-keâm ala'l-ijhâm fi ma'nâ vahdeti'l-vücûd*, *es-Sirrü'l-muhtabî fi Darîhi'bni'l-Arabî*, *Kasîdetün fi medhi's-Şeyhi'l-Ekber'dir*. Bk. en-Nablusî, *el-Mecâlisu's-Şâmiyye*, s. 24, 27, 33-34, 36, 39, 42.

¹²⁵ el-Kürdî, *Rihletü's-Şeyh Tâhâ*, s. 147-153.

¹²⁶ en-Nablusî, *el-Mecâlisu's-Şâmiyye*, s. 13-14; Özel, "Abdülganî b. İsmail en-Nablusî", XXXII, 268.

¹²⁷ Mustafa el-Bekrî hakkında geniş bilgi için bk. Frederick De Jong, "Mustafa Kemaleddin el-Bekrî (1688-1749): Halvetiyye Geleneğinin Yeniden İhyası ve Islahı?", çev. Ramazan Muslu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 11, s. 69-82.

¹²⁸ Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, 3081; Vassâf, I, 132; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 176; Özel, "Abdülganî b. İsmail en-Nablusî", XXXII, 268.

Mevlânâ Hâlid'in Şam'daki son halifelerinden olan¹²⁹ Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî, günümüzde Lübnan sınırları içinde kalan Trablus Şam vilayetine bağlı Ervad¹³⁰ kasabasında doğmuştur.¹³¹

İlk eğitiminin ardından medrese tahsiline başlayan el-Ervâdî, ilim talebesi olarak Trablusşam ve Mısır'a seyahatlerde bulunmuştur. Dönemin saygın âlimlerinden Ahmed el-Halvetî, Muhammed el-Fudâlî (ö.1236/1820), Ali el-Buhârî, İbrahim el-Bâcûrî (ö.1277/1860), Şeyh Fethullah, Abdurrahman el-Mansûrî, Ahmed Tamûs, Mustafa el-Mubellat el-Ahmedî (ö.1284/1867), Hasan el-Beltânî, Abdurrahman el-Üsmûnî (ö.1321/1903), Şeyh Muhammed Emîn b. Âbidîn (ö.1252/1836), Abdurrahman el-Küzberî (ö.1262/1846), Şeyh Hâmid el-Attâr (ö. 1263/1847), Muhammed Efendi er-Rûmî, Şeyh Hüseyin ed-Dücânî (ö.1274/1858), Ahmed et-Temîmî el-Halili (ö.1236/1820), Ömer Efendi el-Feyzî, Mustafa b.Abdülkerim el-Bedrî, Şeyh Ahmed'den dersler almıştır.¹³²

İlim tahsilinin ardından seyahat ettiği yerlerde çok sayıda tarikat mensubu ile biraraya gelen el-Ervâdî, Ekberîyye, Rıfâîyye, Desûkiyye, Bedevîyye, Halvetîyye ve Şâziliyye tarikatlarından icâzet almıştır. Daha sonra Şam'da görüştüğü Mevlânâ Hâlid'den de Kadiriyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Çeştiyye ve Nakşbendiyye tarikatlarından el almak suretiyle camî'u't-turuk bir mutasavvıf olarak irşada başlamıştır.¹³³ Mevlânâ Hâlid, onu *Şam sahillerinin şeyhi* diye niteleyerek iltifatta bulunmuştur.¹³⁴

Nakşbendî-Hâlidî şeyhi olarak irşad faaliyetlerinde bulunmakla beraber müritlerin tasavvufî eğitiminde Ekberîyye Mektebinin de usullerine müracaat etmiştir.¹³⁵ Ervâdî'nin Ekberîyye Mektebiyle ilgisi sadece bununla sınırlı değildir. Telifatı içinde yer alan *Şerhu men arefe nefesehu fakad arefe Rabbehu, Nûru'l-muzhar fî tarîkati seyyidi's-Şeyhi'l-Ekber* adlı eserleri¹³⁶ onun İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki takipçileri arasında yer aldığını göstermektedir. Ervâdî'nin Ekberîyye Mektebine bağlılığı sadece Şam bölgesindeki talebelerini değil, İstanbul'da irşad edip hilafetname verdiği¹³⁷ Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî (ö. 1311/1893)'yi de etkilemiştir. Halifesi Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî sayesinde İstanbul başta olmak üzere Anadolu, Kazan, Komor Adaları, Mısır, Suudi Arabistan ve Çin'den Afrika'ya kadar geniş bir alanda Nakşbendî-Hâlidîliğin yayılmasının önünü açan¹³⁸ Ervâdî, *Divan*'ındaki manzum ifadeler dışında günlük yaşamında İbnü'l-Arabî'ye pek değinmeyen Mevlânâ Hâlid'in aksine, Ekberîyye Mektebine bağlılığını gizlememiştir.. Onun bu tavrı talebesi ve halifesi Gümüşhanevî'de de görülmektedir.¹³⁹

Yaşadığı dönemde sahip olduğu ilim ve tasavvuf kimlikleriyle Şam'da adından bahsedilen Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî, 1275/1858 yılında Trablusşam'da vefat etmiştir.¹⁴⁰

D. Muhammed b. Abdillâh el-Hânî

¹²⁹ Muhammed Zâhid Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fî şerhi'n-nazmi'l-atîd li-tevessülü'l-mürîd bi ricâli't-tarîkati'n-Nakşbendiyyeti'l-Hâlidîyyeti'z-Ziyâîyye*, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye Li't-Turâs, 2000, s. 68.

¹³⁰ Bu yer, Hz. Ömer'in hilafeti zamanında, Hz.Muaviye komutasında feth olunmuş küçük bir kasaba olup, Suriye sahili karşısında ve Trablus'un güney batısında yer alan küçük bir adadır.(Bk.. Şemseddin Sami, *Kamus'ül Âlam*, İstanbul 1306. II/842)

¹³¹ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 38

¹³² Kevserî, *İrgâmü'l-merîd*, s. 65; Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 38-39

¹³³ Kevserî, *İrgâmü'l-merîd*, s. 66; Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s.39-40.

¹³⁴ Kevserî, *İrgâmü'l-merîd*, s. 68.

¹³⁵ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s.39-40.

¹³⁶ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 41.

¹³⁷ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-nediyye*, s. 77; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, II, 334.

¹³⁸ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 171.

¹³⁹ Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî, *Camî'u'l-usûl fî'l-evliyâi ve envâ'ihim ve evsâfihim ve usûli kulli tarîkin ve muhimmâtî'l-murîdi ve şurûti's-şeyhi ve kelimâtî's-süfiyyeti ve istilâhihim ve envâ'i't-tasavvufi ve makâmâtihim*, Mısır 1319, s. 49, 242, 266-274.

¹⁴⁰ Abdullhay el- Kettânî, *Fihrisu'l-fehârisi ve'l esbat ve mu'cem'ul-meacimi ve'l meşihat ve'l müselselat*, Beyrut 1982, I, 125; Dernîka, *Mu'cemü'l-müellifine's-süfiyyîn*, s. 53.

Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin Şam'daki en etkin halifelerinin başında gelen Muhammed el-Hânî'nin tam adı, Muhammed b. Abdillâh b. Mustafa el-Hânî'dir. 1213/1798 yılında Şam'ın Han Şeyhûn beldesinde doğmuştur. Medrese tahsilini Hamalî Şeyh Halid es-Seyyid, Şeyh Abdürrahim el-Bistânî, Şeyh Hamûd Züheyr ve Şeyh Fâris gibi hocalarının yanında tamamlamıştır. Tasavvufla tanışması Kadiriyye tarikatına girişiyle başlamıştır. Muhammed el-Hânî, Şeyh Muhammed Sa'dî el-Geylânî el-Ezherî'den Kadîrî hırkasını giymiş ve bir süre Hama'da Şeyh Ulvan Camiinde ilim ve irşad faaliyetlerinde bulunmuştur.¹⁴¹

Mevlânâ Hâlid'in 1238/1822'de Şam'a geldiği yıl ona intisap eden Şeyh Muhammed el-Hânî, yine onun isteği üzerine 1241/1825 yılında Hama'dan ayrılarak Şam'a yerleşmiş ve halifesi olarak Addâs Camiinde irşad faaliyetlerini yürütmüştür.¹⁴² Şam, Bağdat ve İstanbul'da devlet ricalinden saygı ve alaka gören¹⁴³ Muhammed el-Hânî, içinde oğlu Muhammed b. Muhammed el-Hânî, İbrahim Erzincânî, İsmail Vehbi Bursevî, Muhammed Mehdi Dağıstanî, Ahmed Karazî, Muhammed Şamî el-Kürdî, Ahmed el-Kürdî, Mahmud el-Bağdâdî gibi mutasavvıfların bulunduğu çok sayıda halife yetiştirmiştir.¹⁴⁴

Mevlânâ Hâlid hayattayken Nakşbendî-Müceddidîliğin tasavvuf felsefesi alanındaki önemli argümanlarından *vahdet-i şuhûd* anlayışı ile Müceddidîlikten önce Nakşbendiyye mensupları arasında yaygın olan *vahdet-i vücûd* düşüncesinin, Hâlidî mensupları arasında konuşulup tartışıldığına pek şahit olunmamıştır. Fakat Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra yine yaygın olmamakla beraber özellikle *vahdet-i vücûd* anlayışından bahsedilmeye başlanmıştır. Şam'da bu hususta isimlerinden bahsedilen iki Hâlidî şeyhi vardır. Bunlar, Muhammed b. Abdillâh el-Hânî ve oğlu Muhammed b. Muhammed el-Hânî'dir.¹⁴⁵ el-Hânî, sadece İbnü'l-Arabî'nin *vahdet-i vücûd* anlayışını savunmakla kalmamış, onun bazı eserlerinin düzenli okutulmasına da öncülük etmiştir. Bu eserlerinin başında da *Fusûsu'l-Hikem* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* gelmektedir.¹⁴⁶

el-Hânî'nin Nakşbendî-Hâlidîliği anlattığı *el-Behçetü's-seniyye fî âdâbi't-tarîkati'n-Nakşbendiyye* adlı eseri ile 1245/1830 yılında gittiği hac döneminde kaleme aldığı *Keşfu'l-lisâm an kavli men harreme'l-hacce ilâ beytillahi'l-haram* adlı eseri yaygındır.¹⁴⁷ el-Hânî 1279/1862 yılında Şam'da vefat etmiş ve Mevlânâ Hâlid'in türbesinin yanına defnedilmiştir.¹⁴⁸

E. Emîr Abdülkadir Cezâyirî

On dokuzuncu asrın Kuzey Afrikalı aksiyoner âlim, sûfî ve devlet adamı olan Emîr Abdülkadir, 1222/1807 yılında Cezâyir'in Kaytana beldesinde doğmuştur.¹⁴⁹ Ailesinde aldığı ilk eğitimin ardından başlayan medrese tahsili 1240/1824 yılına kadar devam etmiştir.

1241/1825'te çıktığı hac yolculuğunda kutsal topraklardan ayrılırken Cezâyir'e değil Şam'a yönelmiştir. Şam'da tanıştığı Nakşbendî-Müceddidî şeyhi Şehrezûrlu Mevlânâ Hâlid (ö. 1242/1827)'e intisabı, onun tasavvufî hayatında önemli bir başlangıç olmuştur. Daha sonra gittiği Bağdat'ta Kadiriyye tarikatı şeyhlerinden Seyyid Mahmud Geylânî'ye intisap ederek Nakşbendî nispetine Kadîrîliği de eklemiştir. Şam'da faaliyet yürüten Mevlevî şeyhlerinden Derviş Sabrî Efendi'nin eliyle

¹⁴¹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 347; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, s. 241; Dernîka, *Mu'cemü'l-müellifine's-sûfiyyîn*, s. 377.

¹⁴² Şattî, *A'yânu Dimaşk*, s. 241.

¹⁴³ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 353-354; Dernîka, *Mu'cemü'l-müellifine's-sûfiyyîn*, s. 377.

¹⁴⁴ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359-365.

¹⁴⁵ Abdulcebbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2016, s. 441.

¹⁴⁶ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 357.

¹⁴⁷ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 3.

¹⁴⁸ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 355; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, s. 242.

¹⁴⁹ Şattî, *A'yânu Dimaşk*, s. 179; Dernîka, *Mu'cemü'l-müellifine's-sûfiyyîn*, s. 220.

Mevlevîliğe giren ¹⁵⁰ Cezâyirî, 1280/1864 yılında Mekke’de geçici ikameti sırasında ise Şeyh Muhammed el-Fasî’den Şâziliyye tarikatını temsil için el almıştır. ¹⁵¹

Cezayir halkı nezdinde saygın bir yere sahip olan Emîr Abdülkadir’in, İslam dünyasında yaygın olan Kadiriyye, Nakşbendiyye, Şâziliyye ve Mevleviyye tarikatları ile Ekberiyye Mektebine bağlı olduğu bilinmektedir. Kuzey Afrika’daki cihadi hareketleri yönetenlerin hemen hepsinde öne çıkan tasavvufî kimlik ¹⁵² Abdülkadir Cezayirî’de de görülmektedir. Fransızlara karşı mücadele eden bir lider olarak sahip olduğu tasavvufî kimliğinin, onun karizmatik kişiliğine olumlu katkı yaptığı inkar edilemez.

Abdülkadir Cezâyirî’nin Fransa ile mücadelesinin sonunda sürgüne gönderildiği dönemde özellikle Şam’da iken Ekberiyye Mektebine ilgisi daha da artmıştır. Bursa’da kısa bir süre ikamet ettikten sonra /1855 yılında geldiği Şam’da Fransızlara karşı verdiği mücadele sebebiyle bir mücahit ve lider bir şahsiyet olarak karşılanan Cezâyirî, ¹⁵³ Şam’ın ilmiye sınıfına mensup ileri gelen şahsiyetleriyle kısa sürede kaynaşmıştır. Daha önceden tanıştığı Hânî ailesinin Nakşbendî-Hâlidî şeyhleri olarak kendisine sahip çıkması Şam’daki saygın konumunu daha da arttırmıştır. Şam’da bulunduğu yıllarda Cezayirî’nin, Ekberiyye Mektebine bağlılığı giderek belirgin hale gelmiştir. 1289/1873 yılında İbnü’l-Arabî’nin *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye* adlı eserini iki defa okuyan Emîr Abdülkadir, Konya’ya gönderdiği iki âlim ile İbnü’l-Arabî’nin kendi el yazma nüshasından tashih etmek suretiyle *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*’yi bastırmıştır. ¹⁵⁴

Eserleri arasında *el-Mikrâdu’l-hâd li kat’i lisâni’t-tâ’ini fî dîni’l-İslam min ehli’l-bâtîli ve’l-ilhâd, Zikra’l-âkil fî’l-ulûmi ve’l-ahlâk, es-sâfinâtü’l-ciyâd fî’l-hayli ve sifâtihâ, el-Mevâkif, Dîvân* yer alan Cezayirî, ¹⁵⁵ 19 Recep 1300/26 Mayıs 1883 tarihinde Şam’daki konağında vefat etmiş ve İbnü’l-Arabî’nin kabrinin yanına defnedilmiştir. ¹⁵⁶

Sonuç

İslam dünyasında hicri yedinci asra kadar tasavvufî düşünce alanında ulaşılan bilgi ve tecrübeleri, kendine has üslubuyla yeniden yorumlayan ve metafizik kavramlara yeni bir boyut kazandıran Muhyiddin İbnü’l-Arabî, büyük bir sûfî ve velûd bir müelliftir. İbnü’l-Arabî, medrese ve tekkelerde öğrendiği bilgileri, seyahatleri sırasında elde ettiği tecrübelerle zenginleştirmiş ve metafizik alanın bilgisini tasavvufî yaşamın pratiği haline getirmeye çalışmıştır. Onun eserlerinden özellikle *Fusûsu’l-Hikem* ve *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye* çok yaygınlaşmıştır.

Düşüncelerini yaymak için uygun bir yer arayan İbnü’l-Arabî, Kuzey Afrika, Anadolu ve Hicaz’a yaptığı seyahatlerden sonra Şam’da karar kılmıştır. Doğu ve Batı kültürünün buluşma noktası olan, İslam kültürünün de tebarüz ettiği Şam, İbnü’l-Arabî’nin düşüncelerine de ev sahipliği yapmış ve ebedi istirahatgâhı olmuştur. En yaygın eseri olan *Fusûsu’l-Hikem*’i Şam’da kaleme alan İbnü’l-Arabî, orada bazı devlet ricali ile ilmiye sınıfına mensup pek çok şahsiyetin ilgi ve saygısına mazhar olmuştur.

İbnü’l-Arabî’nin eserlerinde kullandığı dil ve tasavvufî kavramlar ile bu kavramlara yüklediği anlamlar, *vahdet-i vücûd* başta olmak üzere sahip olduğu tasavvuf anlayışı, daha ilk dönemden itibaren sert bir muhalefetle karşılaşmıştır. İbn Teymiyye, Şam’daki muhalefetin sembol ismi olurken, İbnü’l-

¹⁵⁰ Şattî, *A’yânu Dimaşk*, s. 180.

¹⁵¹ Şattî, *A’yânu Dimaşk*, s. 180; Dernîka, *Mu’cemü’l-müellifîne’s-sûfiyyîn*, s. 220

¹⁵² Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Senûsîler*, Sad. Dursun Gürlek, İstanbul: Bedir Yay., 1997, s. 66-74; Cemil M. Ebü’n-Nasr, *Modern Dünya’da Sûfî Tecrübe*, çev Kadir Özköse, Konya: Ensar Yayınları, 2008, s. 21-32; Kadir Özköse, *Sûfî ve İktidar(Fulanî Islahat Hareketi)*, Konya: Ensar Yayınları, 2008, s. 108-160.

¹⁵³ Abdülcelil et-Temîmî, “el-Emîr Abdülkadir el-Cezâyirî’fî’s-senevâtî’l-Ülâ min ikâmetihi bi Dimaşk”, *el-Mu’temeru’d-Düvelî es-Sânî li tarihi Biladi’ş-Şâm*, Câmî’atu Dimaşk, Dimaşk 1978, II, 423-425.

¹⁵⁴ Şattî, *A’yânu Dimaşk*, s. 180

¹⁵⁵ Dernîka, *Mu’cemü’l-müellifîne’s-sûfiyyîn*, s. 220.

¹⁵⁶ Şattî, *A’yânu Dimaşk*, s. 181; Dernîka, *Mu’cemü’l-müellifîne’s-sûfiyyîn*, s. 220

Arabî ve kendisi gibi düşünen talebeleri, muhaliflerin zındık ithamından ve tekfirden kendilerini kurtaramamışlardır.

Osmanlı sultanı I. Selim'in İbnü'l-Arabî'yi müdafaa için Şeyh Mekki Efendi'ye yazdırdığı *el-Cânibü'l-garbî fi halli müşkilât-ı Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabî* adlı eseri ile Şeyhülislam İbn Kemal'in onu tebriye için yayınladığı fetvası, genelde Osmanlı coğrafyası özelde ise Şam'daki baskıları bir yere kadar önlemişse de, İbnü'l-Arabî'ye yönelik tenkitleri sona erdirmeye yetmemiştir.

Affüddin Süleyman et-Tilimsânî, Emîr Bedrüddin el-Endülüsî, Abdülganî en-Nablusî, Şeyh Ahmed Kesbî, Derviş Mustafa el-Bilbâsî, Taha b. Yahya el-Kürdî ile Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin halifelerinden Muhammed b. Abdillâh el-Hânî, Emîr Abdülkadir Cezayirî gibi şahsiyetler onu savunan cephede yer alırken, İbn Teymiyye ve İbn Kayyım el-Cevziyye ile onların yolundan gidenler de İbnü'l-Arabî'nin şahsında Ekberiyye mensuplarını tenkid ve tekfir eden cephede yer almışlardır.

Kurucusu olduğu Ekberiyye Mektebi vefatından sonra Şam'da talebeleri ve takipçileri tarafından yaşatılmıştır. Şam'da İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin şerhiyle başlayan faaliyetler, ders halkalarında bu eserlerin okunmasıyla yaygınlaştırılmıştır. Tekke ortamında halkı irşad eden tarikatlardan farklı bir yol izleyen Ekberiyye mensupları, Tekke yerine ders halkalarını, irşad faaliyeti olarak da İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin okunmasını tercih etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- el-Acmî, Muhammed b. Nasır, er-Resâilu'l-mütebâdile beyne Cemâleddin el-Kasimî ve Mahmud Şükrî el-Âlûsî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2001.
- Affî, Ebü'l-Alâ, "İbn Arabî", İslam Düşüncesi Tarihi, haz. Mian M. Şerif, çev. Mustafa Armağan, İstanbul: İnsan Yay., 2014.
- , et-Tasavvuf es-sevretü'r-rûhiyye fi'l-İslâm, Dâru's-Şa'b, Beyrut t.s.
- Ahmed, Ali, el-Endülüsiyyûn ve'l-meğâribe fi bilâdi's-Şâm, Dimâşk: Dâru't-Talâs, 1989.
- Ali, Ahmed İsmail, Târîhu Bilâdi's-Şâm, Kahire: my., 1984.
- Alaaddin, Bekrî, Bir Çağın Öncüsü Abdülganî Nablûsî Hayatı ve Fikirleri, çev. Veysel Uysal, İstanbul: İnsan Yay., 1995.
- el-Anzî, Ahmed Şamih el-Hamîd, el-Hayâtü'l-fikriyye fi'l-asri'l-Memlûki's-sânî fi Mısır ve Şâm ve'l-Hicâz, Dimâşk: Menşûrâtü'l-Hey'eti'l-Âmmeti's-Sûriyye Li'l-Küttâb, 2010.
- el-Arifî, Muhammed Abdurrahman, Mavkifu İbn Teymiyye mine's-sûfiyye, Mektebetü Dâri'l-Minhâc, Riyad 1430.
- Âşûr, Said Abdülfettah, Mısır ve's-Şâm fi asri'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.
- Atâ, Abdülkadir Ahmed, et-Tasavvufu'l-İslâmî beyne'l-asâleti ve'l-iktibâs fi asri'n-Nablusî, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987.
- Atvân, Hüseyin, el-Cuğrâfiyyetü't-târîhiyye li bilâdi's-Şâm, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987.
- er-Rivâyetü't-târîhiyye fi bilâdi's-Şâm fi'l-asri'l-Emevî, y.y: Dâru'l-Cîl, 1986.
- Azzavi, Abbas, "Muhyiddin İbn Arabî ve Ğulatuttasavvuf", el-Kitâbu't-tizkârî Muhyiddini'bni'l-Arabî, Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1969.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa, Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin, İstanbul: Matbaatü'l-Vekâleti'l-Maârifî'l-Celîle, 1951.
- Bağdâdî, Mevlânâ Hâlid-i, Dîvan, İstanbul: Fethi Demir Matbaası, 1955 (tıbki basım).
- el-Bağdâdî, Muhammed b. Süleyman el-Hanefî, el-Hadîkatü'n-nediyye fi âdâbbi't-tarîkati'n-Nakşebendiyye ve'l-behçeti'l-Hâliyye, Mısır: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1310.
- Bâsil, Viktor Said, Vahdetü'l-vücûd inde İbnü'l-Arabî ve Abdilganî en-Nablusî, Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2006.
- Câmî, Abdurrahman, Nefehâtü'l-üns min hadarâtü'l-kuds, terc. ve şerh: Lamiî Çelebî, haz. Süleyman Uludağ, Marifet Yayınları, İstanbul 1993.
- Ceyhan, Semih, "Affüddin Tilimsânî", DİA, 2012, Cilt: 41
- Cezâyirî, Emîr Abdülkadir, el-Mevâkif fi ba'zı işârâtü'l-Kur'ân ile'l-esrârî ve'l-me'ârif I-III, Dimâşk: Dâru Neynevâ, 2014.
- Chodkiewicz, Michel, Sahilsiz Bir Umman Muhyiddin İbn Arabî, çev. Atila Ataman, İstanbul: Gelenek Yay., 2003.
- Commins, David dean, Osmanlı Suriyesinde Islahat Hareketleri, çev. Selahaddin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yay., 1993.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, "İbnü'l-Arabî'nin Nübüvvet-Velâyet Hakkındaki Görüşleri ve İbn Teymiyye'nin Bu Husustaki Eleştirileri", Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1), 2008, Sayı: 21.
- Çelebi, Kâtip, Mîzânü'l-Hakk fi'htiyârî'l-ehakk, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Kabalcı Yay., 2008.
- Çokreşi, İbrahim, Kitâbu'l-işârât, yazma nüsha.

- De Jong, Frederick, “Mustafa Kemaleddin el-Bekrî (1688-1749): Halvetiyye Geleneğinin Yeniden İhyası ve Islahı?“, çev. Ramazan Muslu, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11/2005.
- Demirli, Ekrem, Tasavvufun Altın Çağı, İstanbul: Sufi Kitap, 2015.
- Dernîka, Muhammed Ahmed, Mu’cemü’l-müellifine’s-sûfiyyîn, Trablus: el-Müessesetü’l-Hadîse li’l-Kitab, 2006.
- Ebü’n-Nasr, Cemil M., Modern Dünya’da Sûfî Tecrübe, çev. Kadir Özköse, Konya: Ensar Yay., 2008.
- Enver, Ali, Mevlevî Şâirler, haz. Tahir Hafizoğlu, İstanbul: İnsan Yay., 2010.
- el-Ervâdî, Ahmed b. Süleyman, en-Nûru’l-Muzhar fî tarîkati seyyidi’s-Şeyhi’l-Ekber, Süleymaniye Ktp., Sütluçe Dergâhı Elif Efendi, nr. 254.
- Ferğâlî, Ali Ma’bed, Abdülganî en-Nablusî hayatuhu ve ârâuhu, Kahire: Mektebetü’l-Îmân, 2005.
- Geylânî, Abdülkadir, Fütûhu’l-gayb, çev. İlyas Aslan, Derya Çakır, İstanbul: Gelenek Yay., 2012.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin, Câmî’u’l-usûl fî’l-evliyâi ve envâ’ihim ve evsâfihim ve usûli kulli tarîkin ve muhimmâtî’l-murîdi ve şurûti’s-Şeyhi ve kelimâtî’s-sûfiyyeti ve istilâhihim ve envâ’i’t-tasavvufi ve makâmâtihim, Mısır 1319.
- Gündüz, İrfan, Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn, Hayatı, Eserleri, Tarîkat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarîkatı, İstanbul: Seçil Ofset, 1984.
- Gürer, Dilaver, Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri, İstanbul: İnsan Yay., 2009.
- Güven, Mustafa Salim, Ebu’l-Hasan Şâzîlî ve Şâzîliyye, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Ğallâb, Muhammed, “el-Ma’rifetu inde Muhyiddîn İbn Arabî”, el-Kitâbu’t-tizkârî Muhyiddini’bni’l-Arabî, Kahire: Dâru’l-Kâtibi’l-Arabî li’t-Tibâati ve’n-Neşr, 1969.
- Hannâ, Abdullah, “Taharrükâtü’l-‘Amme fî Dimaşk ve Haleb fî’l-karneyni’s-sâmine ‘aşere ve’t-tâsi’a ‘aşere”, el-Mu’temeru’d-Düvelî es-Sânî li tarîhi Biladi’s-Şâm, Câmî’atu Dimaşk, Dimaşk 1978.
- el-Hânî, Abdülmecid, el-Hadâiku’l-verdiyye fî hakâiki ecillâi’n-Nakşebendiyye, Erbil: Matbaatu Ârâs, 2009.
- Harîrizâde, M. Kemaleddin, Tibyânü vesâilî’l-hakâyık fî beyân-ı selâsili’t-tarâik I-III, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 430-432.
- Hilmî, Mustafa, İbnu’t-Teymiyye ve’t-tasavvuf, Dâru’d-Da’va, İskenderiyye 1982.
- Hitti, Philip K., Târîhu Suriye ve Lübnan ve Filistin, çev. Corc Haddâd, Abdülkerim Rafik, takd. Cebrail Cebbûr, Beyrut: Dâru’s-Sakâfe, ts.
- İbnü’l-Arabî, Muhyiddîn, Fusûsu’l-hikem, haz. Ebü’l-Âlâ Afîfî, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, ts.
- el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye, tahk. Osman Yahya, takd. İbrahim Medkûr, Kahire: el-Mektebetü’l-Arabiyye, 1985.
- Şerhu risâleti rûhi’l-kuds fî muhâsebeti’n-nefs, şerh. Mahmud Mahmud el-Gurâb, Matbaatu Nadr, Dimaşk 1994.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, Mukaddime, Beyrut: Dâru’l-ihyâi’t-turâsil Arabî, 1988
- İbn Teymiyye, Ahmed, Mecmû’u Fetâvâ (Kitâbu’t-tasavvuf), haz. Abdurrahman b. Muhammed en-Necdî, , Riyad: Dâru Âlemi’l-Kütüb 1991.
- el-İsfahânî, Ebû Nu’aym Ahmed b. Abdillâh, Hilyetü’l-Evliya, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1988.
- İzutsu, Toshihiko, İbnü’l-Arabî’nin Fusûs’undaki Anahtar Kavramlar, çev. Ahmed Yüksel Özemre, İstanbul: Kaknûs Yay., 2005.
- Kara, Mustafa, Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul: Sır Yay., 2008.
- Kartal, Abdullah, “Metafizik Dönemden Geriye Bakmak” İbnü’l-Arabî’nin İlk Sûfîlerin Bazı Görüşleri Hakkındaki Eleştirileri, Tasavvuf, (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-2), 2009, Sayı: 23.
- Kavak, Abdulcebbar, Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2016.
- Kehhâle, Ömer Rıza, Mu’cemü’l-müellifin teracumu musannifiyi’l-kütübî’l-Arabiyye, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1993.
- el-Kettânî, Abdulhay, Fihrisu’l-fehârisi ve’l-esbat ve mu’cem’ul-meacimi ve’l-meşihat ve’l-müselselat, Beyrut 1982.
- Kevserî, Muhammed Zâhid, İrgâmü’l-merîd fî şerhi’n-nazmi’l-atûd li-tevessülü’l-mürîd, Kahire, 2000.
- Kılıç, Mahmud Erol, Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş, İstanbul: Sufi Kitap, 2013.
- Kılıç, “Muhyiddin İbnü’l-Arabî”, DİA, 1999, XX.
- Kürd Ali, Muhammed, Dimaşk Medînetü’s-sihr ve’s-Şi’r, Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1984.
- el-Kürdî, Taha b. Yahya, Rihletü’s-Şeyh Tâhâ el-Kürdî, tahk. Ali Necm İsa, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2007.
- Medkûr, İbrahim Beyyûm, “Vahdetü’l-vücûd beyne İbn Arabî ve Spinoza”, el-Kitâbu’t-tizkârî Muhyiddini’bni’l-Arabî, Kahire: Dâru’l-Kâtibi’l-Arabî li’t-Tibâati ve’n-Neşr, 1969.
- Mehâsine, Muhammed Hüseyin, Târîhu Medîneti Dimaşk Hilâle’l-Hükmi’l-Fatimî, Dimaşk: el-Evâil li’n-Neşri ve’t-Tevzî’ vel-Hademâtî’t-Tibâiyye, 2001.
- Mekkî Efendi, Ahmed Neyli Efendi, İbn Arabî Müdafaası, haz. Halil Baltacı, İstanbul: Gelenek Yay., 2004.
- Memiş, Abdurrahman, Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidîlik, İstanbul: Kitabevi, 2000.

- Miftâh, Abdülbaki, Buhûs havle kütübi ve mefâhîmi's-Şeyhi'l-Ekber Muhyiddin ibni'l-Arabî, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Muhammed Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Müderriş, Abdülkerim, Binemâleyi Zanyârân, Tahran: Ânâ Yay., 1389.
- Nâbî, Yûsuf, Nâbî Dîvânı I-II, tahk. Ali Fuat Bilkan, MEB Yayınları, İstanbul 1997.
- en-Nablusî, Abdülganî, el-Mecâlisu's-Şâmiyye fi'l-Mevâ'izi'r-Rûmiyye, tahk. Hibe el-Malih, Dimaşk: Dâru Nûri's-Sabah, 2011.
- el-Ukûdü'l-lü'lüyye fi tarîki's-sâdeti'l-Mevleviyye, tahk. Bekri Alaaddin, Dimaşk: Dâru Neynuvâ, 2009.
- Özel, Ahmet Murat, "Şâzeliyye", DİA, 2010, Cilt: XXXVIII.
- Özel, "Abdülganî b. İsmail en-Nablusî", DİA, 2006 Cilt: 32.
- Özköse, Kadir, Sûfî ve İktidar(Fulanî İslahat Hareketi), Konya: Ensar Yay., 2008.
- Pazarbaşı, Erdoğan, Vâni Mehmed Efendi ve Araisü'l-Kur'an, Van: Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay., 1997.
- Sâmî, Şemseddin, Kâmûsu'l- a'lâm, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1306.
- Savvâf, Hasan Zeki, Dimaşk Akdemu Asime fi'l-'Alem, Dimaşk: Dâru'l-Kütaybe, 2004.
- es-Selefî, Hamdî Abdülhamid, ed-Dûskî, Tehsîn İbrahim, Mu'cemu's-su'arâi'l-Kurd, Erbil: Dâru Sipîrêz, 2008.
- eş-Şa'rânî, Abdülvahhâb, el-Yevâkît ve'l-Cevâhir fi beyânî akâidi'l-ekâbir, Mısır: el-Matbaatü'l-Meymeniyye, 1306.
- eş-Şarkâvî, Abdullah, Şerhü'l-Hikemi's-Sûfiyye, tahk. Muhammed Abdülkadir Nessâr, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Kahire: Dâru'l-Kerez, 2008.
- eş-Şattî, Muhammed Cemîl, A'yânu Dimaşk, Dimaşk: Dâru'l-Beşâir, 1994.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Senûsiler, Sad. Dursun Gürlek, İstanbul: Bedir Yay., 1997.
- et-Tâdefî, Muhammed b. Yahya, Kalâidü'l-cevâhir fi menâkibi Abdilkadir, Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1956.
- Taftazânî, Ebü'l-Vefâ, "et-Tarikatü'l-Ekberiyye", el-Kitâbu't-tizkârî Muhyiddini'bni'l-Arabî, Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1969.
- Tanrıkorur, Ş. Barihüda, "Mevleviyye", DİA, 2004, XXVIII.
- Tek, Abdürrezzak, "İbnü'l-Arabî'yi Müdafaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), (2009).
- et-Temîmî, Abdülcelil, "el-Emîr Abdülkadir el-Cezâyirî fi's-senevâti'l-Ûlâ min ikâmetihi bi Dimaşk", el-Mu'temeru'd-Düvelî es-Sânî li tarihi Biladi's-Şâm, Câmî'atu Dimaşk, Dimaşk 1978.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Büyük Osmanlı Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., ts.
- Vassâf, Hüseyin, Sefîne-i Evliyâ, İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Vicdânî, Sadık, Tomâr-ı Turuk-ı 'Aliyye, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdih el-Ya'kûbî, Târîhu'l-Ya'kûbî, Beyrut: Dâru Sadır, 1992.
- Yesribî, Seyyid Yahya, Felsefe-i İrfan, Kum: Merkez-i İntişârât Defter-i Tebliğât-ı İslâmî Havzâ-i İlmiye-i Kum, 1377.
- Yılmaz, H. Kamil, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Yılmaz, Ömer, İbrahim Kûrânî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı, İstanbul: İnsan Yay., 2005.
- ez-Zehbî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, Siyerü a'lâmi'n-nübelâ, tahk. Beşşâr Avvâd Mahmûd, Muhyî Hilal es-Serhân, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- Zeki Bek, M. Emin, Meşâhîrul Kurd ve Kurdistan, çev. Seyide Kerîmete, Dimaşk: Dâru'z-zaman, 2006.